

Roman Marcinek

historyk
Narodowy Instytut Dziedzictwa

historian
National Heritage Board of Poland

Barbarzyńcy w ogrodzie pamięci. Cmentarz rodziny von Lüttwitzów w Sobótce-Górcie

Barbarians in the Garden of Memory. The von Lüttwitz family cemetery in Sobótka-Górka

Abstrakt

Cmentarze ewangeliczne należą do najbardziej zagrożonych grup zabytków rejestrowanych. Tylko niewielką ich część objęto na Ziemiach Odzyskanych ochroną prawną. Przez dziesięciolecia przemykano oczy na dewastację, rabunek i niszczenie „poniemieckich” nagrobków czy elementów wyposażenia, na równanie nekropolii z ziemią i łamanie prawa dotyczącego pochówków. Stanu tego nie możemy, niestety, uznać za fazę zamkniętą. Analiza cmentarza rodziny von Lüttwitzów w Sobótce-Górcie jest próbą pokazania, że można utrzymać pamięć tam, gdzie cmentarz w dawnej postaci nie istnieje; próbą historycznego „odtworzenia” pochowanych, wyrwania ich z anonimowości, z której wyrastają obojętność i zła wola. Pod skorupą asfaltu leżą kości współzałożyciela uniwersytetów w Berlinie i we Wrocławiu, kilku pruskich generałów, reformatora szkolnictwa w Bawarii czy skromnego oberleutnanta, który w 1916 r. poległ nad jeziorem Narocz, kiedy pułki śląskie powstrzymały rosyjską ofensywę na Wilno. Przywrócenie pamięci, której ochrona jest nieodłącznym elementem ochrony zabytków, to krok w stronę rozwiązania problemu – przywrócenia rodowej nekropolii należnego miejsca w zespole pałacowo-parkowym bądź jej likwidacji, ale z szacunkiem dla ludzkich szczątków i obowiązującego prawa.

Słowa kluczowe: cmentarze, dewastacja, krajobraz kulturowy, tożsamość miejsca, Dolny Śląsk

Abstract

Evangelical cemeteries belong to the most endangered groups of registered monuments. Only a small part of them was covered by legal protection in the Recovered Territories. For decades, people turned a blind eye to the devastation, robbery and destruction of “post-German” tombstones and pieces of equipment, to the destruction of the necropolis and to the violation of burial laws. Unfortunately, we cannot say this is a finished phase. The analysis of the von Lüttwitz family cemetery in Sobótka-Górka is an attempt to show that one can maintain the memory of a place even if the cemetery does not exist in its previous form; an attempt at a historical “reconstruction” of the buried, bringing them out of anonymity, which gives rise to indifference and bad will. Under the layer of asphalt lie the bones of the co-founder of the universities in Berlin and Wrocław, several Prussian generals, a school reformer in Bavaria or a modest oberleutnant who died on Lake Narach in 1916 when the Silesian regiments stopped the Russian offensive on Vilnius. Restoring the memory, the protection of which is an inseparable element of monument protection, is a step towards solving the problem – restoring the family necropolis to its proper place in the palace and park complex or its liquidation, but with respect for human remains and the applicable law.

Keywords: cemeteries, devastation, cultural landscape, identity of the place, Lower Silesia

ZEBRANE W TRAKCIE BADAŃ ZABYTKI RUCHOME zarejestrowane zostały w obrębie komory wyrabowanego grobowca. Były to: czaszka, kilka kości długich, fragment miednicy i obojczyka, zalegające w układzie przemieszanym¹. Archeologiczne sprawozdanie podchodzi do znaleziska z profesjonalną obojętnością. To łatwe, kiedy człowieka zredukujemy do sfatygowanego szkieletu. Sytuacja zmienia się, gdy mamy przed sobą szczątki ludzi znanych z imienia i nazwiska, z działalności naukowej, politycznej i charytatywnej. Przed oczami staje Hamlet z czaszką Yoricka w rękę.

THE MOVABLE MONUMENTS COLLECTED DURING the research were found within the area of the plundered tomb. They were: a skull, a few long bones, a fragment of a pelvis and a collarbone, all mixed up¹. The archaeological report describes the find with professional indifference. It is easy when we reduce a man to a shabby skeleton. The situation changes when we are confronted with the remains of people who have their names and are known for their scientific, political and charitable activities. We start thinking about Hamlet holding Yorick’s skull.

1

Cmentarze mają dla pamięci i emocji szczególne znaczenie. Są powszechnie spotykaną w krajobrazie strefą *sacrum*. Czynne i nie, komunalne i wyznaniowe, wojenne i choleryczne, powinny pozostawać miejscem zadumy i refleksji, przypominającym łacińską maksymę *Mors omnia aequat*. W szczególnych przypadkach można je likwidować, zachowując przewidziane prawem i tradycją reguły, powagę i szacunek. Niestety, historia często była świadkiem brutalnego usuwania dawniejszych pochówków – aktu groźnego, bo kiedy raz zacznie się wyrzucać zmarłych z grobów, trudno później błędne koło akcji i reakcji przerwać. Zwłaszcza gdy uznamy, że mogiły poświadczają prawo własności grupy ludzkiej (narodu, wyznania) do danego obszaru.

Polska nie jest krajem wolnym od takich działań. Ze wstydem powinniśmy odnieść się do zdarzeń na Ziemiach Odzyskanych po roku 1945. Tamtejsze cmentarze znalazły się, w większości, poza zasięgiem ochrony nie tylko konserwatorskiej, lecz jakiegokolwiek. Pomniki i kolumny obalano, kamienne nagrobki kradziono lub zamieniano na drogowy tłuczeń, ziemne mogiły niwelowano. Groby, świadczące o historii i stosunkach etnicznych, likwidowano przy aprobacie i współdziałaniu władz. Te, podobnie jak polski Kościół², uważały wszystkich Niemców za zwolenników nazizmu i nie próbowały zatrzymać destrukcji nekropolii. Polityka była zbieżna z „wołą

Cemeteries are of particular importance for memory and emotions. They are a common sacred area in the landscape. Open or closed, communal or religious, for victims of war or cholera, they should remain a place of reflection and contemplation, reminiscent of the Latin maxim *Mors omnia aequat*. In special cases, they may be liquidated, while preserving the rules of law and tradition, seriousness and respect. Unfortunately, history has often witnessed the brutal removal of past burials – a dangerous act, because once you start throwing the dead out of their graves, it is difficult to break the vicious circle of action and reaction. Especially when we recognize that graves confirm the right of ownership of a group of people (nation, religion) in a given area.

Poland is not free of such actions. We should be ashamed when referring to the events in the Recovered Territories after 1945. The local cemeteries were, in most cases, beyond the reach of monument protection or any other protection. Monuments and columns were overthrown, stone gravestones were stolen or turned into road gravel, earth graves were levelled. The graves, testifying to the history and ethnic relations, were liquidated with the approval and participation of the authorities. The authorities, like the Polish Church², regarded all Germans as supporters of Nazism and did not try to stop the destruction of the necropolis. Politics coincided with the “will of the people”. When the indigenous peoples were displaced, their place was taken by newcomers, mainly from the eastern territories lost by Poland³. The settlers did not feel any bond with the land in which – by the decision of the great powers – they had to live. They perceived German tombstones and inscriptions as a threat, as a clear message: “You are a stranger here”. The existing cemeteries were therefore liquidated unscrupulously. Euphemisms appeared in the language of propaganda: “De-germanization”,

1. Herb rodziny von Lüttwitzów: *Wappenbuch der Preussischen Monarchie*, 1852. Archiwum Galerii NAUTILUS w Krakowie

1. The von Lüttwitz family coat of arms: *Wappenbuch der Preussischen Monarchie*, 1852. The archive of the NAUTILUS Gallery in Krakow

2. Cmentarz rodowy rodziny von Lüttwitzów w Sobótce-Górcie. Fot. R. Marcinek, 2019

2. The von Lüttwitz family cemetery in Sobótka-Górka. Photo by R. Marcinek, 2019

ludu”. Kiedy autochtonów wysiedlono, ich miejsce zajęli przybysze, głównie z utraconych przez Polskę ziem wschodnich³. Osadnicy nie odczuwali więzi z krainą, w której – decyzją wielkich mocarstw – przyszło im zamieszkać. Niemieckie nagrobki i napisy odbierali jako zagrożenie, czytelną informację: „jesteś tu obcy”. Zastane cmentarze likwidowano więc bez skrupułów. W języku propagandy pojawiły się eufemizmy: „odniemczanie”, „deteutonizacja”, „ścieranie pokostu niemczyzny”, „repolonizacja” lub „polonizacja krajobrazu”⁴. Zacierano ślady przeszłości, by wraz z nimi gasła pamięć.

Wiele można tłumaczyć wrogością wynikającą ze świeżych ran zadanych przez wojnę i zbrodniczą okupację, choć przy okazji opisanych tu działań lekceważono zapisy obowiązującego od roku 1932 kodeksu karnego⁵ oraz kodeksu prawa kanonicznego z roku 1917⁶. PRL-owskie regulacje formalnie wzmacniały ochronę cmentarzy, które nie zostały przekazane związkom wyznaniowym i przeszły na własność Skarbu Państwa (np. jako mienie ponemieckie)⁷, jednak nie zapobiegły dewastacji. Akcja miała charakter totalny i zorganizowany⁸. Walczono ze zmarłymi, aby dać satysfakcję żywym⁹.

* * *

Kiedy stoimy na popękany asfalcie pokrywającym wybrzuszoną skorupą cmentarz rodziny von Lüttwitzów w Sobótce-Górcie (województwo dolnośląskie, powiat wrocławski), czujemy, że z jakiejś części historycznego dziedzictwa zostaliśmy odarci. Dziedzictwa ziemi, na której kształt pracowały pokolenia: Czechów, Polaków, Austriaków, Niemców, Żydów, a przede wszystkim Ślązaków, niezależnie od ich etnicznej i religijnej identyfikacji. Cmentarz, podobnie jak inne parkowo-rezydencjonalne nekropolie, powstał w wyniku zmian w obyczajach funeralnych, które przyniósł przełom XVIII i XIX wieku, takich jak: ograniczanie pochówków wokół kościołów parafialnych, zmierzch popularności epitafiów, początek cmentarzy zamiejskich, popularność mauzoleów i kaplic przypałacowych¹⁰. Miejsce wiecznego spoczynku von Lüttwitzów było (a raczej nadal jest, ale w sprofanowanej formie) domknięciem jednego z wątków trwającej co najmniej 800 lat historii wsi leżącej w cieniu Ślęży – „najmilszej i najslawniejszej góry Śląska”¹¹.

“De-teutonization”, “Wiping off German varnish”, “Re-polonization” or “Polonization of the landscape”⁴. Traces of the past were wiped out so that their memory would fade.

A lot can be explained by the hostility resulting from the fresh wounds inflicted by the war and the criminal occupation, although the described actions disregarded the provisions of the Criminal Code in force since 1932⁵, and the canon law code of 1917⁶. PRL (Polish People’s Republic) regulations formally strengthened the protection of cemeteries, which were not transferred to religious associations and became the property of the State Treasury (e.g. as post-German property)⁷, however failed to prevent devastation. The action was very well organized⁸. They fought the dead to give satisfaction to the living⁹.

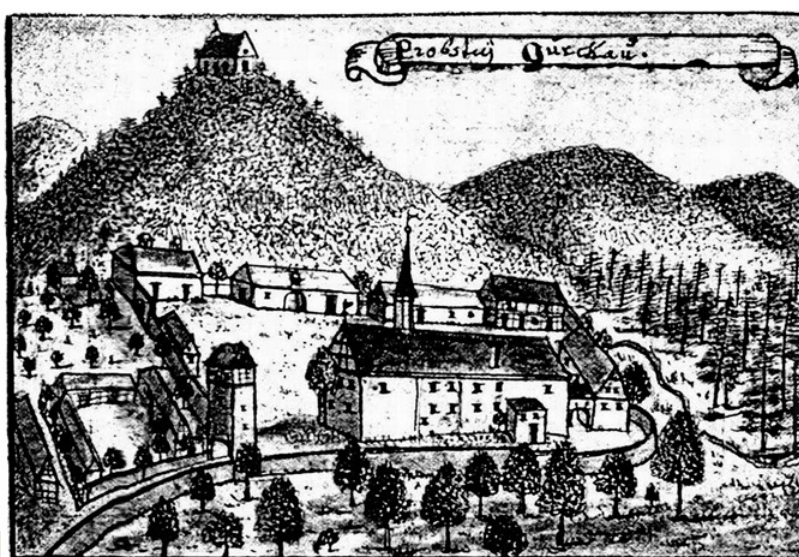
* * *

When we stand on the cracked asphalt covering with the bulging shell the von Lüttwitz family cemetery in Sobótka-Górka (Lower Silesia Voivodship, Wrocław District), we feel that we have been deprived of part of a historical heritage. The heritage of the land shaped by generations: Czechs, Poles, Austrians, Germans, Jews and, above all, Silesians, regardless of their ethnic and religious identity. The cemetery, like other park and residence necropolises, was established as a result of changes in funeral customs brought about by the turn of the 19th century, such as: limiting burials around parish churches, the end of the popularity of epitaphs, the beginning of out-of-town cemeteries, the popularity of mausoleums and palace chapels¹⁰. The von Lüttwitz family’s eternal resting place was

Dwustuletnia metryka to niewiele w zestawieniu z tamtejszym założeniem kościelno-palacowo-parkowym, którego elementem jest cmentarz. Postacią ściśle związaną z najstarszymi dziejami Górki był Piotr Włostowic (zm. 1151?), możnowładca nieco tajemniczy, ale istotny dla historii i kultury wczesnośredniowiecznego Śląska, fundator między innymi opactwa na Olbinie. Między rokiem 1121 a 1138 sprowadził do Górki kanoników regularnych obserwacji arrowezyjskiej. Odstąpił mnichom swe palatium datowane na połowę XII wieku¹². Fundacja sprawia wrażenie egzorcyzmu odczynionego nad miejscem

(or rather still is, but in a profaned form) one of the threads of at least 800 years of history of a village located in the shadow of Ślęza – “the most pleasant and most famous mountain in Silesia”¹¹.

A two hundred year old history is not much in comparison with the local church, palace and park complex, which includes the cemetery. A figure closely connected with the oldest history of Górka was Piotr Włostowic (died in 1151?), a magnate who was a slightly mysterious, but important figure for the history and culture of early medieval Silesia, founder of the abbey in Olbin. Between 1121 and 1138, he

prahistorycznych, pogańskich kultów¹³. W 1148 roku kanonicy – zniechęceni się do Ślęzy, a raczej skusiwszy bliskością miasta – przenieśli się na wrocławską wyspę Piasek. Górka pozostała klasztorną prepozyturą, ośrodkiem administracyjnym zakonnych wsi. W drugiej połowie XVIII wieku straciła na znaczeniu – w 1753 roku przebywało w niej ledwie dwóch zakonników¹⁴. Z tego czasu pochodzi rysunek Friedricha Bernharda Wenera (1755)¹⁵ przedstawiający probostwo wraz z folwarkami: jednym po południowej stronie elewacji, drugim od wschodu, przy bramie. Dominował ogrodzony, zwarty blok kościelno-mieszkalny¹⁶.

Augustiańska prepozytura stała się fundamentem rezydencji, której atutem były spektakularne widoki. Układ, jaki tu zastajemy – pałac (nowy), klasztor w jego murach (stary), przyroda (niezmienna) – to splot romantycznych idei wpisany w lokalny krajobraz, ideał popularnego w Niemczech „czarnego

brought the Canons Regular of the Arrouaisian Order to Górka. He gave the monks his own palace dated back to the middle of the 12th century¹². The Foundation gives the impression of an exorcism made over a place of ancient pagan cults¹³. In 1148, the canons, discouraged by Ślęza, or rather tempted by the proximity of the city, moved to the Wrocław Piasek Island. Górka remained the monastery provostry, the administrative centre of the monastic villages. In the second half of the 18th century it lost its importance – in 1753 only two monks lived there¹⁴. There is a drawing from that time by Friedrich Bernhard Werner (1755)¹⁵ which depicts a parish church and its manors: one on the south side of the façade, the other on the east side, at the gate. It was dominated by a fenced, compact church and residential block¹⁶.

The Augustinian provostry became the foundation of the residence, whose spectacular views were its main asset. The arrangement we find here – the

romantyzmu”, przywołującego skojarzenia tajemnicy i grozy. Zespół składa się z obszernych tarasów oddzielonych stromą, opadającą ku północny skarpą. Górny zajmuje pałac i park, dolny z czasem wykorzystano pod budowę browaru i założenie parku Rosalienthal¹⁷. Hans Lutsch pisał: „Górka, wieś, jedno z najstarszych miejsc kraju, małe, zawieszona w środku góry Ślęży, pięknie położone wśród lasów. Na terasie wznosi się dawna prebenda augustianów z wrocławskiego Piasku, teraz kościół i zamek”¹⁸.

W takim układzie zespół przetrwał do początków XIX wieku, gdy wojny napoleońskie przeorały Europę. Po klęskach pod Jeną, Auerstädt i Frydlandem król Prus Fryderyk Wilhelm III zgodził się na dyktat Napoleona I w Tylży. By zapłacić kontrybucję, sięgnął po majątki kościelne. Na mocy edyktu sekularyzacyjnego (30 października 1810) kasacie uległy klasztory między innymi na Dolnym Śląsku¹⁹. Akcją kierowała Główna Komisja Sekularyzacyjna²⁰. Zniesienie kanoników regularnych na Piasku i ich prepozytur nastąpiło już 19 listopada 1810. W Górcie rząd przejął zabudowania gospodarcze i mieszkalne, kościół stał się parafią rzymskokatolicką pw. Wniebowzięcia NMP²¹. Ruchomości zgromadzone w prepozyturze nie wzbudziły większego zainteresowania Johanna Gustava Büschinga²², nadzorującego przejmowanie obiektów mających wartość naukową czy muzealną – najwyraźniej cenniejsze obiekty dawno stąd zabrano.

palace (new), the monastery within its walls (old), nature (unchangeable) – is a combination of romantic ideas inscribed in the local landscape, the ideal of “black romanticism” popular in Germany, evoking associations with mystery and horror. The complex consists of spacious terraces separated by a steep slope descending to the north. The upper terrace is occupied by the palace and a park, the lower one was used to build a brewery and to establish the Rosalienthal Park¹⁷. Hans Lutsch wrote: “The village of Górcie is one of the oldest places in the country, small, suspended in the middle of the Ślęza Mountain, beautifully situated among forests. On the terrace rises the former prebenda of the Augustinians from the Wrocław island of Piasek, now a church and castle”¹⁸.

In this arrangement, the complex survived until the early nineteenth century, when the Napoleonic Wars plunged Europe. After the defeats at Jena, Auerstädt and Frydland, the Prussian king Frederick William III agreed to Napoleon’s I dictatorship in Tilsit. In order to pay the contribution, he used the church property. Under the secularization edict (30 October 1810), monasteries in Lower Silesia were dissolved¹⁹. The action was managed by the Central Secularization Commission²⁰. The liquidation of the Canons Regular on the Piasek island and their provostries took place on 19 November 1810. In Górcie the government took over the utility and residential buildings, the church became a Roman-Catholic parish of the Assumption of the Blessed Virgin Mary²¹. The movables gathered in the provostry did not arouse much interest of Johann Gustav Büsching²², who supervised the takeover of items of scientific or

3. Strój kanoników augustiańskich. Archiwum Galerii NAUTILUS w Krakowie

3. The outfits of the Augustinian canons. The archive of the NAUTILUS Gallery in Krakow

4. Zespół klasztorny z majdanem i folwarkiem, widok od północy, reprodukcja rysunku F.B. Wenera z ok. 1755 r., [w:] K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965

4. The monastery complex with a yard and a manor house, view from the north, reproduction of a drawing by F.B. Werner from around 1755, [in:] K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965

5. Widok na dawne probostwo w Sobótce Górcie oraz górę Ślężę, 1850. Archiwum Galerii NAUTILUS w Krakowie

5. View of the former presbytery in Sobótka-Górcie and Ślęza mountain, 1850. The archive of the NAUTILUS Gallery in Krakow

6 Niezwykłej urody miejsce rychło znalazło nowego gospodarza. Ernst Freiherr von Lüttwitz²³, wówczas 36-letni, aktywnie uczestniczył w sekularyzacji dóbr kanoników regularnych i w 1812 roku nabył dawną prebendę w Górcie (Gorkau am Zobtenberg)²⁴ oraz pobliskie, odebrane klaryskom Nasławice (Naselwitz). Być może decydując się na zakup Górkę, przypomniał sobie jednego ze swych przodków – Nikolausa von Lüttwitza, który w latach 1538-1539 był (jako Mikołaj IV) opatem kanoników regularnych na Piasku²⁵.

Nowy posesor, urodzony 5 kwietnia 1776 we Wrocławiu, był synem Hansa Wolfa Freiherra²⁶ von Lüttwitza z linii Reute²⁷ i jego drugiej żony, Henriety Eleonory Freiin von Lüttwitz (pobrali się w 1768 roku)²⁸. W 1794 roku Ernst ukończył studia w Halle i został w Głogowie urzędnikiem kameralnym. W kwietniu 1797 roku jako Kreisdirector trafił do Wassertrüdingen w księstwie Frankonia-Ansbach²⁹. 18 czerwca 1799 roku ożenił się w Bayreuth z pochodzącą z Bawarii Rosalie Wanderer. W latach 1805-1806 zdobył pewien rozgłos, broniąc Ansbachu przed wojskami francuskimi. Po pokoju w Tylży wrócił do służby państwowej, ale w wyniku sporu z feldmarszałkiem Augustem hrabią Gneisenau odsunął się od spraw państwowych i w roku 1813 osiadł w świeżo nabytym majątku. Nadzorował przystosowywanie zabudowań dawnego probostwa do funkcji domu rodzinnego, w ciszy okolicznych lasów opracowywał projekty natury społecznej³⁰. Po klęsce Napoleona i reformie administracyjnej, w 1816 roku wrócił do służby publicznej jak starosta powiatu Reichenbach (Dzierżoniów)³¹.

museum value – apparently the most valuable objects were taken away a long time ago.

The unusually beautiful place soon found a new host. Ernst Freiherr von Lüttwitz²³, then 36 years old, actively participated in the secularization of the assets of the Canons Regular and in 1812 acquired the former prebenda in Górkę (Gorkau am Zobtenberg)²⁴ and the nearby Nasławice (Naselwitz) taken from the Poor Clares. Perhaps when he decided to buy Górkę, he remembered

one of his ancestors – Nikolaus von Lüttwitz, who in the years 1538-1539 was (as Nicholas IV) was the abbot of the Canons Regular in Piasek²⁵.

The new owner, born on 5 April 1776 in Wrocław, was the son of Hans Wolf Freiherr²⁶ von Lüttwitz of Reute²⁷ and his second wife Henriette Eleonora Freiin von Lüttwitz (they got married in 1768)²⁸. In 1794 Ernst graduated from Halle and became an official in Głogów. In April 1797, as Kreisdirector, he came to Wassertrüdingen in the Principality of Franconia-Ansbach²⁹. On 18 June 1799, he married Rosalie Wanderer from Bavaria in Bayreuth. In 1805-1806 he gained some fame by defending Ansbach against the French army. After the peace treaty in Tilsit he returned to state service, but as a result of

6. Miniatury Rosalie i Ernsta namalowane przez Johanna Lorenza Kreula w 1799 r. Archiwum galerii Boris Wilnitsky w Wiedniu

6. Miniatures of Rosalie and Ernst painted by Johann Lorenzo Kreul in 1799. The archive of Boris Wilnitsky gallery in Vienna

7. Mapa topograficzna z 1937 r.: układ przestrzenny rezydencji w Sobótce-Górcie. Od północy tereny rekreacyjne Rosalienthal, zabudowania folwarku i browaru, park u stóp skarpy z układem stawów (w jego obrębie – cmentarz). Dalej probostwo przebudowane na pałacyk, cmentarz rodowy, park przechodzący w ślezańskie lasy. Na wschód od dawnego probostwa sady (szraf ukośny) i teren będący w posiadaniu von Schuckmannów, a później Lüttwitzów. Archiwum autora

7. Topographical map from 1937: spatial arrangement of the residence in Sobótka-Górkę. From the north, the recreation areas of Rosalienthal, farm and brewery buildings, the park at the foot of the slope with a system of ponds (within its boundaries – a cemetery). Further: the presbytery rebuilt into a palace, a family cemetery, the park connected with the Silesian forests. East of the former presbytery: orchards (diagonal hatching) and the area owned by the von Schuckmann family, and later by the Lüttwitz family. The author's archive

Na krótko, bo rok 1817 był dla rodziny Lüttwitzów tragiczny: w krótkim czasie zmarło pięcioro jej członków. Pierwszym pochowanym na rodzowym cmentarzu był Eduard (1805-1817), nastoletni syn Ernsta i Rosalie. Rychło obok spoczęło jego rodzeństwo: Rosalie (1817) i Friedrich (1816-1817). Do wnuków dołączyła matka Ernsta, a jesienią rozstała się ze światem siostra Rosalie, Christiane Wanderer, mieszkająca w domu szwagrostwa. Można podejrzewać, że przynajmniej część zmarłych to ofiary epidemii tyfusu i ospy prawdziwej, które przetoczyły się przez Śląsk w latach 1817-1818³². Rosalie chciała mieć najbliższych obok siebie, więc małżonkowie założyli rodowy cmentarz w parku. Było to zgodne z romantyczną fascynacją tajemnicą śmierci. Eksponowanie pamięci o zmarłym zmieniło też wizję urządzania nekropolii³³, a grób – będąc „łącznikiem” między żywymi i umarłymi – pozwalał na celebrowanie pamięci. W Górcie ogrody przenikały się z cmentarzem, łagodząc ponurą dosłowność śmierci. Grobowce, rozmyślnie zagubione w „leśnej głuszy” (której nie trzeba szukać daleko od domu), nie raziły. Brak źródeł nie pozwala stwierdzić, gdzie ulokowano pierwsze groby. W tym czasie trwały bowiem prace rozbiórkowe obiektów na dawnym dziedzińcu gospodarczym probostwa³⁴. Cmentarz ostatecznie umieszczono powyżej rodowej siedziby, na sztucznie uformowanym *plateau*³⁵, w miejscu zabudowań gospodarczych znanych z rysunku Wernera. Od kościoła oddzielono go stawem,

a dispute with Field Marshal Augustus Count Gneisenau he withdrew from state affairs and in 1813 he settled in the newly acquired estate. He supervised the adaptation of the buildings of the former presbytery to the function of a family house, he developed social projects in the peace and quiet of the surrounding forests³⁰. After the defeat of Napoleon and the administrative reform, in 1816 he returned to public service as district governor of Reichenbach (Dzierżonów)³¹.

Not for long, as 1817 was a tragic year for the Lüttwitz family: five of its members died in a short time. The first one to be buried in the family cemetery was Eduard (1805-1817), the teenage son of Ernst and Rosalie. Shortly afterwards, his siblings were buried next to him: Rosalie (1817) and Friedrich (1816-1817). Ernst's mother soon joined her grandchildren, and in the autumn Rosalie's sister, Christiane Wanderer, who lived in her brother-in-law's house, also departed the world. We may suspect that at least some of the deceased were victims of the typhus and smallpox epidemics, which swept through Silesia in the years 1817-1818³². Rosalie wanted to have her close ones next to her, so the couple set up a family cemetery in the park. This was in line with the romantic fascination with the mystery of death. Exposing the memory about the deceased also changed the vision of arranging the necropolis³³, and the grave – being the “link” between the living and the dead – made it

od południa i zachodu urządzono taras z widokiem na płynący głębokim jarem strumień. Różnice wysokości rozwiązano, budując schody. Na krańcu *plateau* zachowała się półokrągła kamienna podmurówka, relikwiant romantycznej, ocienionej drzewami altany. Była rodzajem leśnego ermitażu³⁶, choć tu stanowi równocześnie przylegająca do cmentarza zieloną „świętynię dumania”³⁷. Trzy boki ogrodu ograniczono grabowymi szpalerami – charakterystycznym dla XIX-wiecznej architektury ogrodowej elementem wyodrębniającym przestrzeń kontemplacyjną czy rekreacyjną. Dzięki prostej sztuczce (wiązanie sadzonek w pęki) szybko uzyskiwano pozór „odwiecznego” nasadzenia³⁸.

W 1818 roku Ernst von Lüttwitz zrezygnował z urzędu, przyjął emeryturę w wysokości 800 talarów reńskich i zaszył się w Górcie. W 1826 roku wrócił na forum publiczne jako deputowany do Landtagu. Szacunek zyskał, ofiarnie łącząc na walkę z epidemią cholery azjatyckiej, która w roku 1831 pustoszyła Śląsk³⁹. Zmarł w Naselwitz podczas odwiedzin u syna Adolfa. Spoczął na cmentarzu rodzowym, gdzie wcześniej pochowano już dwóch jego braci: Balthasara (1774-1818) i Ferdinanda (1773-1831). W drodze do wieczności – i pochówku w Górcie – wyprzedził Ernsta także jego szwagier, Kaspar Friedrich von Schuckmann (26 XII 1755 – 17 IX 1834)⁴⁰, prawnik, który po studiach w Halle piął się po szczeblach pruskiej drabiny urzędniczej, dochodząc w 1814 roku do rangi ministra spraw wewnętrznych; przed śmiercią otrzymał tytuł szlachecki. Jego zasługą była organizacja uniwersytetów w Berlinie i we Wrocławiu⁴¹. Jednak na Śląsku kojarzono go ze skandalem, którego bohaterką była jego późniejsza żona, siostra Ernsta, Henrietta Eleonora Augusta (ur. 5 VIII 1769).

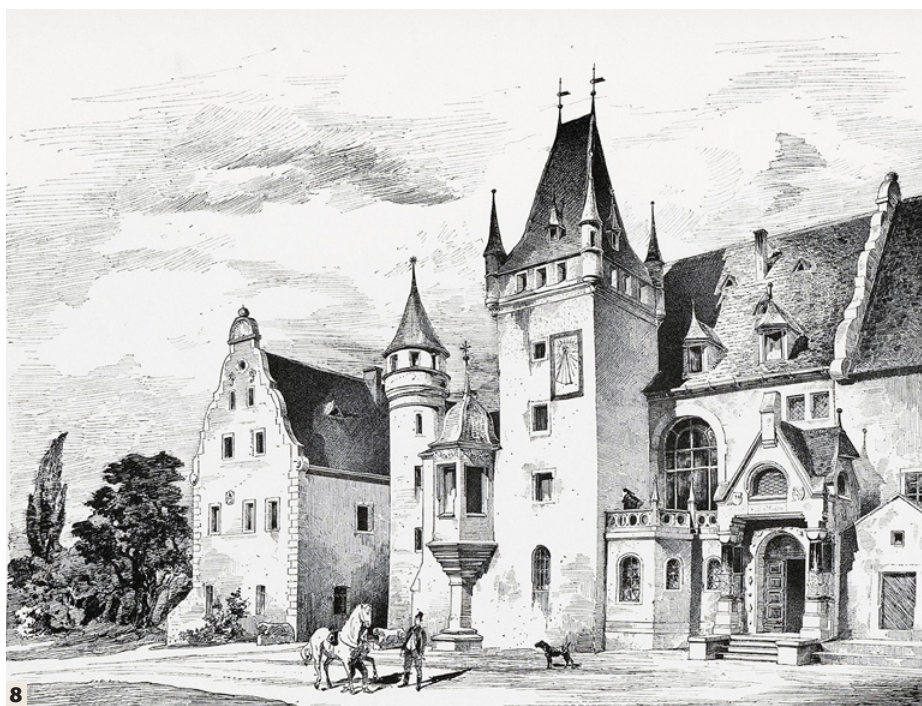
We wrześniu 1790 roku do Wrocławia przyjechał Johann Wolfgang Goethe. Zatrzymał się w apartamentach von Schuckmanna, wówczas królewskiego sędziego i radcy finansowego, wdowca. Tam poznał Henriettę. Poeta był żonaty, ale zauroczony ładną, wykształconą i zamożną arystokratką bez namysłu oświadczył się. Dziewczynie ten wybuch zachwyty najwyraźniej się spodobał, ale jej ojciec, Hanswolf von Lüttwitz, odmówił Goethemu ręki córki⁴². Z Henriettą ożenił się za to von Schuckmann. Po jej śmierci ożenił się po raz trzeci, z siostrą zmarłej żony, Eleonore von Lüttwitz (1778-1854)⁴³, której

possible to celebrate this memory. In Górką, the gardens merged with the cemetery, somehow alleviating the gloomy literality of death. The tombs, deliberately lost in the “forest wilderness” (which was close to the house), did not stand out. The lack of sources makes it impossible to determine where the first graves were located. At that time, the demolition works of the buildings in the former service courtyard of the presbytery were in progress³⁴. Finally, the cemetery was located above the family house, on an artificially formed plateau³⁵, in the place of the utility buildings known from Werner’s drawing. It was separated from the church by a pond, and from the south and west a terrace was arranged with a view of a stream flowing through a deep ravine. The differences in height were solved by building stairs. At the end of the plateau there is a semi-circular stone foundation, a relic of a romantic gazebo shaded with trees. It was a kind of a hermitage³⁶, although in this case it was also a green “temple of contemplation” adjacent to the cemetery³⁷. The three sides of the garden were surrounded by hornbeam rows – an element characteristic of 19th century garden architecture, which distinguishes the contemplative or recreational space. Thanks to a simple trick (tying the cuttings into bundles), the idea of a “long-time” planting was quickly achieved³⁸.

In 1818, Ernst von Lüttwitz resigned from office, took a pension of 800 Rhine thalers and kept a low profile in Górką. In 1826 he returned to public life as a member of the Landtag. He gained respect by making contributions to the fight against the epidemic of Asian cholera, which ravaged Silesia in 1831³⁹. He died in Naselwitz while visiting his son, Adolf. He rested in the family cemetery, where two of his brothers had already been buried: Balthasar (1774-1818) and Ferdinand (1773-1831). On his way to eternity – and burial in Górką – Ernst was also overtaken by his brother-in-law Kaspar Friedrich von Schuckmann (26.12.1755-17.09.1834)⁴⁰, a lawyer who, after graduating from Halle, climbed the Prussian civil servant career ladder to the rank of Minister of the Interior in 1814; before his death he received the title of nobleman. One of his achievements was the organization of the universities in Berlin and Wrocław⁴¹. In Silesia, however, he was mainly associated with a scandal whose heroine was his later wife, Ernst’s sister, Henrietta Eleonora Augusta (b. 5 August 1769).

brat, Ernst, dał w posagu teren na wschodnim skraju posiadłości w Górce. Stanął tam z czasem dom, zwany Ville Schuckmann lub Alte Ville Lüttwitz. Było to miejsce cichego wypoczynku dygnitarza. Prowadził stąd obfitą korespondencję, między innymi z Wilhelmem von Humboldtem. Zmarł wprawdzie w Berlinie, ale jego życzeniem był pochówek u stóp Ślęży.

W latach 30. XIX wieku cmentarz w parku stał się faktyczną rodową nekropolią, na której – z rzadka – chowano także osoby skoligacone lub najbliższych przyjaciół rodziny. Od połowy XIX wieku zarządzała nim rodzinna „rada powiernicza”, w której rozstrzygający głos miał każdorazowy właściciel Górki. Po śmierci Ernsta był nim drugi syn, Wilhelm Karl Rudolf von Lüttwitz⁴⁴. Dbał o pałac, rodowy cmentarz i rozrastający się park, ale utrzymanie majątku było kosztowne. Próbował sobie radzić, tworząc zaplecze rekreacyjne w Rosalienthal, kiedy Górka zaczęła przyciągać wrocławian jako podmiejskie letnisko; popularną atrakcją były gospody⁴⁵ i trasy spacerowe na szczyt góry, kamienne schody, przerzucone nad potokami mostki. Usytuowanie dawnego probostwa stwarzało idealne warunki dla rozwoju turystyki. Trzon parku, którego cmentarz był istotnym elementem, ujęty od wschodu i zachodu rozległymi łąkami, po północnej stronie dochodził do zabudowań browaru, a po południowej przechodził w ciągnące się po szczyt Ślęży lasy. Wszystko zgodnie z neoromantyczną modą łączenia naturalnego lasu z przestrzenią formowaną, wytyczania duktów spacerowych wiodących w miejsca zaskakujące „dzikością” natury. Na dodatek park związane było z antyczną, lecz rodzimą, patriotyczną tradycją ochotników dzielnie – choć bez sukcesów – walczących z Napoleonem.

In September 1790 Johann Wolfgang Goethe came to Wrocław. He stayed in the apartments of von Schuckmann, then royal judge and financial advisor, widower. That is where he met Henrietta. The poet was married, but charmed by the pretty, educated and wealthy aristocrat, he proposed without hesitation. The girl was apparently flattered by this explosion of admiration, but her father, Hanswolf von Lüttwitz, denied Goethe his daughter's hand⁴². Henrietta married von Schuckmann instead. After her death, he got married for the third time, this time to the sister of his deceased wife, Eleonore von Lüttwitz (1778-1854)⁴³, whose brother, Ernst, gave her land on the eastern edge of the estate in Górka as dowry. With time a house known as Ville Schuckmann or Alte Ville Lüttwitz was built there. It was a place of quiet rest of the dignitary. From here he corresponded with e.g. Wilhelm von Humboldt. He died in Berlin, but his wish was to be buried at the foot of Ślęża.

In the 1830s, the cemetery in the park became a real family necropolis and only sometimes more distant relatives and friends of the family were buried there. From the middle of the 19th century it was managed by a family “trusteeship council”, where the owner of Górka always had the decisive vote. After Ernst's death, it was his second son, Wilhelm Karl Rudolf von Lüttwitz⁴⁴. He took care of the palace, the family cemetery and the growing park, but

8. Neorenesansowy wystrój architektoniczny według rysunku W. Rheniusa. Archiwum Galerii NAUTILUS w Krakowie

8. Neo-Renaissance architectural design based on a drawing by W. Rhenius. The archive of the NAUTILUS Gallery in Krakow

Inne interesy szły źle. Kiepskim pomysłem okazała się inwestycja w przeróbkę drewna⁴⁶, koniunktura była nie najlepsza, a na dodatek w roku 1848 doszło w okolicy do buntów chłopskich. Inwestycja w piwowarstwo na wielką skalę⁴⁷ się nie powiodła, finansowo przerastając von Lüttwiza, i w 1885 roku ostatecznie dobra przeszły w ręce Eugena Carla Friedricha Johannesa von Kulmiza, syna potentata przemysłowego Carla Friedricha Kulmiza⁴⁸. Kulmiz traktował majątek w Górcie jak własny już wcześniej. Tadeusz Korzon tak wspominał obrady Kongresu Antropologicznego we Wrocławiu w 1884 roku: „Nacieszywszy się widokiem rozległym ze szczytu, zesliśmy inną drogą do pałacu pana v. Kulmiz (Gorkau=Gorków). Właściciel częstował nas gościnnie piwem i winem, zastawionem w starożytnej sklepionej izbie, gdzie znajduje się właśnie wizerunek bardzo już niewyraźny najdawniejszego z magnatów polskich Piotra Własta, czyli Włostowica”⁴⁹. Kulmiz postanowił urządzić w Sobótce-Górcie jedną z rodzinnych siedzib. Zdecydował o przebudowie istniejących obiektów w neorenesansowy zamek według projektu mało znanego wrocławskiego architekta Wilhelma Rheniusa⁵⁰; prace przeprowadzono w latach 1886-1891. W ścianie szczytowej wmurowano żeliwne inicjał nowego właściciela⁵¹.

Cmentarz pozostał w rękach Lüttwitzów. Kulmiz nie obdarł byłego współnika ze skóry, a pakiet akcji browaru stanowił dla rodziny wystarczające zabezpieczenie. Straciwszy dwór i wycofawszy się ze świata wielkich interesów, Wilhelm wystawił w sąsiedztwie tzw. nową willę (ul. Zamkowa 13, południowo-wschodni obszar parku) i w niej zamieszkał. Mógł sobie pozwolić na zajęcie się literaturą, archeologią i genealogią⁵². Za towarzyszkę miał gorzkniejącą żonę (przeżyła go o 10 lat) i odwiedzających go chętnie krewnych. Opiekowała się nimi córka Agnes. Po jej bezpotomnej śmierci willę przejął skarb państwa⁵³.

Za „panowania” Agnes, w 1928 roku, powstał modernistyczny projekt aranżacji rodzinnej nekropolii autorstwa Heriberta von Lüttwiza⁵⁴, sporządzony po śmierci ojca, Hinko von Lüttwiza. Przewidywał nie tylko uporządkowanie, lecz także nową organizację komunikacji wewnętrznej i wytypowanie miejsca pod przyszłe pochówki. Cmentarz miał kształt nieforemnego (wymuszonego układem terenu) czworokąta o wymiarach około 40 × 28 m. Narożniki oznaczono

the maintenance of the property was expensive. He tried to cope by creating recreation facilities in Rosaliental, when Górką started to attract residents of Wrocław as a suburban summer resort; a popular attraction were the taverns⁴⁵ and walking paths to the top of the mountain, stone stairs, bridges overlooking the streams. The location of the former presbytery created ideal conditions for the development of tourism. The core of the park, where the cemetery was an important element, enclosed from the east and west by extensive meadows, on the north reached the buildings of the brewery, and on the south – the forests stretching to the Ślęza summit. All in accordance with the neo-romantic fashion of combining natural forest with formed space, marking out walking paths leading to places surprising with the “wilderness” of nature. In addition, the park was associated not with an ancient, but a native, patriotic tradition of volunteers who bravely fought with Napoleon, though without much success.

Other business went badly. An investment in wood processing turned out to be a bad idea⁴⁶, the economic situation was not very good, and in addition, in 1848 there were peasant revolts in the area. The large-scale investment in brewing⁴⁷ failed, surpassing von Lüttwitz in financial terms, and in 1885 the goods finally passed to Eugen Carl Friedrich Johannes von Kulmiz, son of the industrial tycoon Carl Friedrich Kulmiz⁴⁸. Kulmiz treated the estate in Górką as his own before. Tadeusz Korzon recalled the session of the Anthropological Congress in Wrocław in 1884: “Having enjoyed the view from the top, we went down another path to Mr. V. Kulmiz’s palace (Gorkau=Gorków). The owner offered us beer and wine, in an ancient vaulted room, with the worn portrait of the oldest of the Polish magnates, Piotr Włast, i.e. Włostowic”⁴⁹. Kulmiz decided to establish one of his family residences in Sobótka-Górką. He decided to rebuild the existing buildings into a neo-Renaissance castle designed by the little-known Wrocław architect Wilhelm Rhenius⁵⁰; the works were carried out in the years 1886-1891. The cast-iron initials of the new owner were embedded in the gable wall⁵¹.

The cemetery remained in the hands of the Lüttwitz family. Kulmiz did not skin his former partner and the shareholding in the brewery provided sufficient security for the family. Having lost the manor

kamieniami granicznymi. Otoczony bukami, we wnętrzu krył centralną kwaterę wyznaczoną nasadzeniem bukszpanu. W jej obrębie projektant przewidywał posadzenie platana jako solitera. Planował także skupisko czterech świerków w części zachodniej cmentarza i pojedynczego drzewa w środkowej⁵⁵. Grobowce umieszczono na trawnikach, przestrzeń między nimi wysypano żwirem. Wejście poprowadzono alejką od południa, a na jej osi znalazła się wspomniana bukszpanowa kwatera⁵⁶ oraz grób brata projektanta, Horsta Ernsta Juliusa Aurela von Lüttwitza, a za nim grób ojca i miejsce spoczynku zarezerwowane dla matki. Do projektu załączono wykaz osób pochowanych⁵⁷, tu poszerzony o podstawowe informacje biograficzne. Zmarłych spisano w kolejności lat pochówków, z drobnymi odstępstwami. Numery porządkujące pokrewieństwo i koligacje zmarłych są zgodne z numeracją listy pochówków, natomiast pełne imiona i nazwiska podano przy tych, którzy spoczywając na innych cmentarzach.

1. **Henriette Eleonore von Lüttwitz** (28 VII 1738 Como – 5 II 1817 Gorkau), żona Hansa Wolfa⁵⁸ (o⁵⁹); dzieci: 6, 7, 9, 11, 13, 18. Córka austriackiego generał-majora Heinricha Sigmunda von Lüttwitza (1696-1746, z linii Alt-Raudten) i Eleonory Juliany von Falkenhayn (1713-1784). Ojciec, właściciel dóbr Kriechen, tytuł Freiherr otrzymał w 1730; w 1734 odznaczył się, zdobywając hiszpańską twierdzę L'Aquila w Abruzzach.
2. **Eduard von Lüttwitz** (1805-1817); rodzice: 9/16; rodzeństwo: 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28. Pierwszy pochowany w ogrodzie rezydencji.
3. **Rosalie von Lüttwitz** (1817-1817); rodzice: 9/16; rodzeństwo: 2, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28.
4. **Friedrich Wilhelm von Lüttwitz** (1816-1817); rodzice: 9/16; rodzeństwo: 2, 3, 12, 17, 20, 23, 27, 28.
5. **Christiane Wanderer** (27 I 1771 – 14 VI 1817); rodzeństwo: 16; szwagierka: 9. Panna, opiekunka dzieci siostry i szwagra⁶⁰. Córka Gottlieba Wilhelma Wanderera (zob. 16).
6. **Balthasar von Lüttwitz** (1774-1818); rodzice: 0/1; rodzeństwo: 7, 9, 11, 13, 18. Hauptmann w stanie spoczynku. Właściciel dóbr Haidenchen i Neuen (?). Poślubił Friederike von Frankenberg-Lüttwitz z linii Bielwiese (Wielowieś).
7. **Ferdinand Moritz von Lüttwitz** (27 X 1773 – 7 V 1831, zwany Ormianinem); rodzice: 0/1;

house and withdrawn from the world of great business, Wilhelm built so called “new villa” in the neighbourhood (13 Zamkowa Street, the south-eastern part of the park) and settled there. He could afford to deal with literature, archaeology and genealogy⁵². He was accompanied by his more and more bitter wife (she survived him by 10 years) and relatives who willingly visited him. His daughter Agnes took care of him. After her childless death, the villa was taken over by the State Treasury⁵³.

During the “reign” of Agnes, in 1928, a modernist project of arranging the family necropolis was created by Heribert von Lüttwitz⁵⁴, made after the death of his father, Hinko von Lüttwitz. He envisaged not only the ordering of the place, but also a new organization of internal communication and selecting a place for future burials. The cemetery had the shape of an irregular (forced by the layout of the terrain) quadrangle with the dimensions of about 40 × 28 m. The corners were marked with boundary stones. Surrounded by beeches, inside it concealed the central tomb marked with boxwood. Within this area, the designer envisaged planting a plane as a solitary plant. He also planned a concentration of four spruce trees in the western part of the cemetery and a single tree in the central part⁵⁵. The tombs were placed on lawns, the space between them was filled with gravel. The entrance was through an alley from the south, and on its axis was the mentioned boxwood tomb⁵⁶ and the grave of the designer's brother, Horst Ernst Julius Aurel von Lüttwitz, followed by the grave of his father and the resting place reserved for his mother. The project is accompanied by a list of those buried⁵⁷, extended here by basic biographical information. The deceased are listed in the order they were buried, with minor deviations. The numbers ordering the kinship of the deceased are given according to the numbering of the burial list. Full names and surnames are given next to those who were buried in other cemeteries.

1. **Henriette Eleonore von Lüttwitz** (28.07.1738 Como – 5.02.1817 Gorkau), wife of Hans Wolf⁵⁸ (o⁵⁹); children: 6, 7, 9, 11, 13, 18. Daughter of Austrian Major General Heinrich Sigmund von Lüttwitz (1696-1746, from the Alt-Raudten line) and Eleonore Juliana von Falkenhayn (1713-1784). Her father, the owner of the Kriechen estate, received the Freiherr title in 1730; in 1734 he distinguished

9

- rodzeństwo: 6, 9, 11, 13, 18. Kapitan armii pruskiej w stanie spoczynku, entuzjasta i krytyk teatru, pisarz. Od 12. roku życia w wojsku (junkier w regimencie Wendessen we Wrocławiu); służył w 1. Husaren-Regiment „Von Gettkandt”. W 1819 w stopniu kapitana przeszedł do 25. Infanterie-Regiment. Podczas walk z Napoleonem w Holandii otrzymał Żelazny Krzyż; komendant twierdz w Koźlu i Brzegu. Przyjaźnił się z poetami Heinrichem Heinem i Ernestem Theodorem Hoffmannem.
8. **Kaspar Friedrich von Schuckmann** (26 XII 1755 – 17 IX 1834 Berlin); żona: 13; szwagier: 6, 7, 9, 11, 13, 18; dzieci: 14, 15, 25. Pruski minister; od 1830 właściciel dóbr Bartsch-Kulm (Chełm, pow. lubiński); zmarł w Berlinie (więcej informacji biograficznych w tekście).
9. **Hans Ernst von Lüttwitz** (5 IV 1776 Wrocław – 2 IX 1837 Naselwitz); rodzice: 0/1; rodzeństwo: 6, 7, 11, 13, 18; żona: 16; dzieci: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28. Właściciel dóbr Gorkau i Naselwitz; budowniczy cmentarza rodzowego w Sobótce-Górcie (więcej informacji biograficznych w tekście).
10. **Heinrich Stephani** (1 IV 1761 Gemünda – 24 XII 1850 Gorkau); ojciec: 32; teść: 28. Protestancki teolog, doktor praw (studiował w Erlangen i Jenie), radca kościelny, reformator szkolnictwa (elementarze dla ludu, nowa metoda nauki czytania, tzw. *Lautiermethode*)⁶¹. Poseł pierwszego bawarskiego Landtagu; uchodził za zajadłego wroga studenckich korporacji. W 1836, kiedy określił się jako racjonalista, został złożony z funkcji pastora w Gunzenhausen. Do 1841 starał się o powrót na stanowisko. Kiedy mu odmówiono, wyjechał do majątku swego zięcia w Gorkau⁶².
11. **Heinrich von Lüttwitz** (13 IX 1772 – 19 VII 1852); rodzice: 0/1; rodzeństwo: 6, 7, 9, 13, 18. Major,

himself by conquering the Spanish fortress L’Aquila in Abruzzo.

2. **Eduard von Lüttwitz** (1805-1817); parents: 9/16; siblings: 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28. The first one to be buried in the residence garden.
3. **Rosalie von Lüttwitz** (1817-1817); parents: 9/16; siblings: 2, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28.
4. **Friedrich Wilhelm von Lüttwitz** (1816-1817); parents: 9/16; siblings: 2, 3, 12, 17, 20, 23, 27, 28.
5. **Christiane Wanderer** (27.01.1771 – 14.06.1817); parents: 16; sister-in-law: 9. Not married, the child-minder of her sister and brother-in-law’s children⁶⁰. Daughter of Gottlieb Wilhelm Wanderer (cf. 16).
6. **Balthasar von Lüttwitz** (1774-1818); parents: 0/1; siblings: 7, 9, 11, 13, 18. Hauptmann at rest. Owner of the Haidenchen and Neuen (?) estates. He married Friederike von Frankenberg-Lüttwitz from the Bielwiese (Wielowieś) line.
7. **Ferdinand Moritz von Lüttwitz** (27.10.1773 – 7.05.1831, known as the Armenian); parents: 0/1; siblings: 6, 9, 11, 13, 18. Captain of the Prussian army at rest, enthusiast and critic of the theatre, writer. In the army from the age of 12 (junkier in the Wendessen regiment in Wrocław); he served in the 1st Husaren-Regiment “Von Gettkandt”. In 1819, in the rank of captain, he moved to the 25th Infanterie-Regiment. During the battles with Napoleon in Holland he received the Iron Cross; commander of the strongholds in Koźle and Brzeg. He was friends with poets Heinrich Heine and Ernst Theodor Hoffmann.
8. **Kaspar Friedrich von Schuckmann** (26.12.1755 – 17.09.1834 Berlin); wife: 13; brother-in-law: 6, 7, 9, 11, 13, 18; children: 14, 15, 25. Prussian minister; from 1830 owner of the Bartsch-Kulm estate (Chełm, Lubiąski District); he died in Berlin (more biographical information in the text).
9. **Hans Ernst von Lüttwitz** (5.04.1776 Wrocław – 2.09.1837 Naselwitz); parents: 0/1; siblings: 6, 7, 11, 13, 18; wife: 16, children: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28. Owner of the Gorkau and Naselwitz estates; builder of the family cemetery in Sobótka-Górka (more biographical information in the text).

9. Kaspar Friedrich von Schuckmann. Archiwum galerii NAUTILUS w Krakowie

9. Kaspar Friedrich von Schuckmann. The archive of the NAUTILUS Gallery in Krakow

- właściciel dóbr Rux (Rogoź) (wniesionych w wianie przez żonę), Paschkerwitz (Pasikurowice), Glockschutz (Kłokoczyce) i Wenkstedt (?). Po 1810 nabył sekularyzowane dobra Dockern (Tokary), które po 1820 odstąpił von Schuckmannowi. Żonaty z Wilhelmine Sophie Pauline von Kottwitz z Boyadel (Bojadła). Bezdzienny, założył fundację Heinrich von Lüttwitzschen Familienstiftung.
12. **Adolf von Lüttwitz** (8 VI 1801 Wassertrüdingen – 17 VII 1852 Naselwitz); rodzice: 9/16; dzieci: 24⁶³; rodzeństwo: 2, 3, 4, 17, 20, 23, 27, 28. Właściciel dóbr Naselwitz, komisarz policji⁶⁴. 25 X 1829 ożenił się w Boyadel z Louise von Corwin Wirsbitzky (8 VII 1810 – 24 III 1864 Schweidnitz). Dobra Naselwitz sprzedano przed 1870 (zapewne po śmierci Louise) Hochbergom.
13. **Eleonore von Schuckmann z d. von Lüttwitz** (14 V 1782 – 23 VIII 1854); rodzice: 0/1; rodzeństwo: 6, 7, 9, 11, 18; mąż: 8 (była trzecią żoną). Po śmierci Eleonore w 1854 willa Schuckmannów w Górcie przeszła w ręce dwóch przyrodniczych sióstr: Henriette Marianne von Schuckmann (1797-1857) oraz Louise Henriette von Schuckmann (1801-1862).
14. **Henriette Marianne von Lüttwitz z d. von Schuckmann** (8 XII 1796 Bayreuth – 4 II 1857 Wrocław); rodzice: 8 i Henriette Augusta Eleonore Freiin von Lüttwitz⁶⁵; rodzeństwo przyrodnie: 15, 25; mąż: 18. W dziale przypadły jej dobra Dockern (Tokary)⁶⁶, które wniosła mężowi.
15. **Luise Henriette von Lüttwitz z d. von Schuckmann** (21 X 1801 – 16 XII 1862); rodzice: 8/13; dzieci: 31; rodzeństwo: 25; rodzeństwo przyrodnie: 14; mąż: 20. Wyszła za mąż w 1833⁶⁷. Po rodzicach (po śmierci matki) przypadły jej w udziale dobra Bartsch-Kulm (Chełm, pow. lubiński). Po Louise Henriette, która po śmierci siostry (1857) przejęła dom w Gorkau (poczyniła ustępstwa na rzecz szwagra w innych dobrach), willą zarządzała jej córka Eleonora.
16. **Rosalie Eleonore von Lüttwitz z d. Wanderer** (9 X 1778 Kulmbach – 25 V 1863 Gorkau); mąż: 9; dzieci: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28; rodzeństwo: 5. Córka Gottlieba Wilhelma Wanderera (1743-1788), teologa, profesora w Bayreuth, superintendenta w Kulmbach, wnuka właściciela huty szkła; miał czterech braci, z których wszyscy – jak ojciec – byli duchownymi protestanckimi⁶⁸.
10. **Heinrich Stephani** (1.04.1761 Gemünda – 24.12.1850 Gorkau); father: 32; father-in-law: 28. Protestant theologian, doctor of law (he studied in Erlangen and Jena), church counsellor, reformer of education (primers for the people, a new method of learning to read, the so-called *Lautiermethode*)⁶¹. Member of the first Bavarian Landtag; he was considered a fierce enemy of student corporations. In 1836, when he described himself as a rationalist, he was removed from the post of pastor at Gunzenhausen. He tried to return to his post until 1841. When he was refused, he went to his son-in-law's estate in Gorkau⁶².
11. **Heinrich von Lüttwitz** (13.09.1772 – 19.07.1852); parents: 0/1; siblings: 6, 7, 9, 13, 18. Major, owner of the estates: Rux (Rogoź) (dowry of his wife), Paschkerwitz (Pasikurowice), Glockschutz (Kłokoczyce) and Wenkstedt (?). After 1810 he purchased the secularized Dockern (Tokary) estate, which after 1820 he gave to von Schuckmann. Married to Wilhelmine Sophie Pauline von Kottwitz from Boyadel (Bojadła). No children, he established the Heinrich von Lüttwitzschen Familienstiftung foundation.
12. **Adolf von Lüttwitz** (8.06.1801 Wassertrüdingen – 17.07.1852 Naselwitz); parents: 9/16; children: 24⁶³; siblings: 2, 3, 4, 17, 20, 23, 27, 28. The owner of the Naselwitz estate, police commissioner⁶⁴. On 25 October 1829 he married Louise von Corwin Wirsbitzky (8 July 1810 – 24 March 1864 Schweidnitz) in Boyadel. The Naselwitz estate was sold to the Hochberg family before 1870 (probably after Louise's death).
13. **Eleonore von Schuckmann nee von Lüttwitz** (14.05.1782 – 23.08.1854); parents: 0/1; siblings: 6, 7, 9, 11, 18; husband: 8 (she was his third wife). After Eleonore's death in 1854, the Schuckmanns' villa in Gorka was taken over by her two stepsisters: Henriette Marianne von Schuckmann (1797-1857) and Louise Henriette von Schuckmann (1801-1862).
14. **Henriette Marianne von Lüttwitz nee von Schuckmann** (8.12.1796 Bayreuth – 4.02.1857 Wrocław); parents: 8 and Henriette Augusta Eleonore Freiin von Lüttwitz⁶⁵; step siblings: 15, 25; husband: 18. She received the Dockern (Tokary) estate⁶⁶, which she brought to her husband as dowry.

17. **Ida von Lüttwitz** (4 II 1812 – 12 II 1865); rodzice: 9/16; rodzeństwo: 2, 3, 4, 12, 20, 23, 27, 28.
18. **Carl Valentin von Lüttwitz** (18 I 1779 Wrocław – 9 II 1870 Dockern); rodzice: 0/1; rodzeństwo: 6, 7, 9, 11, 13; żona: 14 (ślub w 1823 w Moabit). Pan na Dockern (Tokary) i Hartlieb (Partynice, dziś dzielnica Wrocławia). Hartlieb, wieś i allodium⁶⁹, przed 1866 sprzedał baronowi von Seidlitzowi. Dobra Dockern wniosła mu w posagu żona (14). Pierwsza żona: Luise von Dioneszegky.
19. **Bernhard von Lüttwitz** (1842 – 4 VIII 1870); rodzice: 12 i Louise von Corwin Wirsbitzky; rodzeństwo: 24. Nadporucznik w Königs-Grenadier-Regiment (2. Westpreußisches) Nr 7 (pułk stacjonował w Legnicy, wchodził w skład 9. Dywizji z Głogowa). Poległ w bitwie pod Wissembourgiem, w starciu między pruską 3. Armią a oddziałami francuskiego I Korpusu⁷⁰.
20. **Julius von Lüttwitz** (22 III 1800 – 5 VI 1871); rodzice: 9/16; żona: 15 (ślub 16 IV 1833); dzieci: 31; rodzeństwo: 2, 3, 4, 12, 17, 23, 27, 28. Właściciel (wiano żony) dóbr Bartsch-Kulm (Chełm, pow. lubiński)⁷¹.
21. **Ernst von Lüttwitz** (24 II 1841 – 6 VII 1871); rodzice: 28/32; rodzeństwo: 22, 41. Porucznik w 2. Schlesisches Landwehr-Regiment Nr 11. Stacjonował w Świdnicy.
22. **Arthur von Lüttwitz** (26 VIII 1846 – 16 XI 1876); rodzice: 28/32; rodzeństwo: 21, 41. Nadporucznik.
23. **Ferdinand von Lüttwitz** (23 VIII 1807 – 9 II 1882); rodzice: 9/16; rodzeństwo: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 27, 28. Nadporucznik w stanie spoczynku.
24. **Gustav von Lüttwitz** (30 I 1835 – 21 II 1881); rodzice: 12 i Louise von Corwin Wirsbitzky; Nadporucznik w stanie spoczynku.
25. **Marie von Schuckmann** (22 III 1803 – 12 IX 1884); rodzice: 8/13; rodzeństwo: 15; rodzeństwo przyrodnie: 14. Królewsko-pruska dama dworu; odznaczona orderem Luizy ustanowionym 3 sierpnia 1814 przez Fryderyka Wilhelma III dla kobiet, które wyróżniły się wspieraniem pruskiego wysiłku wojennego.
26. **Elfriede Auguste Marianne von Normann** (21 XI 1820 Schweidnitz – 26 XII 1891 Koepen). Córka Johanna Augusta Friedricha von Normanna, właściciela dóbr Wrangelsburg, Brüssow i Krebsow. Przyjaciółka rodziny von Lüttwitzów.
15. **Luise Henriette von Lüttwitz nee von Schuckmann** (21.10.1801 – 16.12. 1862); parents: 8/13; children: 31; siblings: 25; step siblings: 14; husband: 20. She got married in 1833⁶⁷. She received the estate of Bartsch-Kulm (Chełm, Lubiński District) after her parents' (her mother's) death. After Louise Henriette, who after the death of her sister (1857) took over the house in Gorkau (she made concessions to her brother-in-law in other estates), the villa was managed by her daughter Eleonora.
16. **Rosalie Eleonore von Lüttwitz nee Wanderer** (9.10.1778 Kulmbach – 25.05.1863 Gorkau); husband: 9; children: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27, 28; siblings: 5. Daughter of Gottlieb Wilhelm Wanderer (1743-1788), a theologian, professor in Bayreuth, superintendent in Kulmbach, grandson of the owner of a glassworks; he had four brothers, all of whom, as his father, were Protestant clergy⁶⁸.
17. **Ida von Lüttwitz** (4.02.1812 – 12.02.1865); parents: 9/16; siblings: 2, 3, 4, 12, 20, 23, 27, 28.
18. **Carl Valentin von Lüttwitz** (18.01.1779 Wrocław – 9.02.1870 Dockern); parents: 0/1; siblings: 6, 7, 9, 11, 13; wife: 14 (got married in 1823 in Moabit). Owner of Dockern (Tokary) and Hartlieb (Partynice, today a district of Wrocław). Before 1866 he sold Hartlieb, the village and allodium⁶⁹, to Baron von Seidlitz. The Dockern estate was brought to him by his wife (14) as dowry. First wife: Luise von Dioneszegky.
19. **Bernhard von Lüttwitz** (1842 – 4.08.1870); parents: 12 and Louise von Corwin Wirsbitzky; siblings: 24. Premierleutnant in Königs-Grenadier-Regiment (2nd Westpreußisches) No. 7 (the regiment was stationed in Legnica, it was a part of the 9th Division from Głogów). He died at the Battle of Wissembourg, in the battle between the Prussian 3rd Army and the French 1st Corps⁷⁰.
20. **Julius von Lüttwitz** (22.03.1800 – 5.06.1871); parents: 9/16; wife: 15 (they got married 16.04.1833); children: 31; siblings: 2, 3, 4, 12, 17, 23, 27, 28. Owner (wife's dowry) of the Bartsch-Kulm estate (Chełm, Lubiński District)⁷¹.
21. **Ernst von Lüttwitz** (24.02.1841 – 6.07.1871); parents: 28/32; siblings: 22, 41. Lieutenant in the 2nd Schlesisches Landwehr-Regiment No. 11. He was stationed in Świdnica.
22. **Arthur von Lüttwitz** (26.08.1846 – 16.11.1876); parents: 28/32; siblings: 21, 41. Premierleutnant.

27. **Ernst von Lüttwitz** (8 V 1823 Gorkau – 10 I 1892 Stettin); rodzice: 9/16; żona: 33; dzieci: 37, 40, 43; rodzeństwo: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 28; synowa: 44. Nadleśniczy w Nimkau (Miękinia), starosta, sędzia prawa stawowego i rybackiego, 21 listopada 1854 ożenił się w Proschlitz z Cecilie hr. von Strachwitz.
28. **Wilhelm Karl Rudolf von Lüttwitz** (19 X 1809 Wrocław – 29 V 1892 Gorkau); rodzice: 9/16; żona: 32; dzieci: 21, 22, 41; rodzeństwo: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27. Ożenił się 20 października 1839 w Ostheim z Franziską Stephani. Panna młoda – wdowa starsza od Wilhelma o 6 lat – była córką Heinricha Stephaniego (10).
29. **Viktor von Lüttwitz** (5 VIII 1889 – 18 VIII 1892); rodzice: 43/36; rodzeństwo: 30, 34.
30. **Ernst von Lüttwitz** (26 IV 1887 – 24 XI 1893); rodzice: 43/36; rodzeństwo: 29, 34.
31. **Eleonore von Lüttwitz** (20 VII 1835 – 19 VIII 1897); rodzice: 15/20. Właścicielka – po rodzicach – dóbr Bartsch-Kulm (Chełm, pow. lubiński) oraz willi Lüttwitzów w Gorkau. Po jej bezpotomnej śmierci wykonujący testament zmarłej gen. Hinko von Lüttwitz w 1902 przekazał willę do dyspozycji rodzinnej fundacji Elly (Eleonory) von Lüttwitzschen Familienstiftung. Zastrzegł sobie jednak dożywotnią możliwość mieszkania w willi, a zarządzający fundacją krewni nie widzieli przeszkód (fundacje tego typu były jedną z możliwości ominięcia wysokich podatków spadkowych). Fundacja von Lüttwitzów zajmowała się dobroczywnością, a od 1914 pomocą inwalidom wojennym⁷².
32. **Franziska von Lüttwitz z d. Stephani** (9 II 1833 Castell – 20 I 1902 Gorkau); rodzice: 10 i nieznaną z imienia córka Johanna Paula Pöhlmana; mąż: 28; dzieci: 21, 22, 41.
33. **Cecilie von Lüttwitz z d. hr. Strachwitz** von Groß-Zauche (Suchej Wielkiej) und Camminetz (Kamieniec, pow. tarnogórski) (4 I 1835 Proschlitz [Proślice] – 2 XI 1910 Knischwitz); mąż: 27; dzieci: 37, 40, 43. Córka Reichsfreiherra Heinricha Karla Emanuela Grafa Strachwitz von Groß-Zauche und Camminetz (1809-1868) i Cecilie Strachwitz von Groß-Zauche und Camminetz (1815-1857).
34. **Walther von Lüttwitz** (7 II 1892 – 19 III 1916 Postawy na Wileńszczyźnie); rodzice: 43/36. Nadporučnik w 10. Armii; poległ podczas walk znanych jako bitwa nad jeziorem Narocz – zakończonej
23. **Ferdinand von Lüttwitz** (23.08.1807 – 9.02.1882); parents: 9/16; siblings: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 27, 28. Premierleutnant at rest.
24. **Gustav von Lüttwitz** (30.01.1835 – 21.02.1881); parents: 12 and Louise von Corwin Wirsbitzky; Oberleutnant at rest.
25. **Marie von Schuckmann** (22.03.1803 – 12.09.1884); parents: 8/13; siblings: 15; step siblings: 14. Royal Prussian lady of the court; decorated with the Order of Louise established on 3 August 1814 by Frederick William III for women, who distinguished themselves by supporting the Prussian war effort.
26. **Elfriede Auguste Marianne von Normann** (21.11.1820 Schweidnitz – 26.12.1891 Koepen). Daughter of Johann August Friedrich von Normann, owner of the Wrangelsburg, Brüßow and Krebsow. A friend of the von Lüttwitz family.
27. **Ernst von Lüttwitz** (8.05.1823 Gorkau – 10.01.1892 Stettin); parents: 9/16; wife: 33; children: 37, 40, 43; siblings: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 28; daughter-in-law: 44. Nimkau (Miękinia) forest inspector, district governor, judge of pond and fishing law, married Cecilie Countess von Strachwitz in Proschlitz on 21 November 1854.
28. **Wilhelm Karl Rudolf von Lüttwitz** (19.10.1809 Wrocław – 29.05.1892 Gorkau); parents: 9/16; wife: 32; children: 21, 22, 41; siblings: 2, 3, 4, 12, 17, 20, 23, 27. He married Franziska Stephani on 20 October 1839 in Ostheim. The bride, a widow six years older than Wilhelm, was a daughter of Heinrich Stephani (10).
29. **Viktor von Lüttwitz** (5.08.1889 – 18.08.1892); parents: 43/36; siblings: 30, 34.
30. **Ernst von Lüttwitz** (26.04.1887 – 24.11.1893); parents: 43/36; siblings: 29, 34.
31. **Eleonore von Lüttwitz** (20.07.1835 – 19.08.1897); parents: 15/20. Owner – after her parents – of the Bartsch-Kulm estate (Chełm, Lubiąski District) and the Lüttwitz villa in Gorkau. After her childless death, the executor of her will, General Hinko von Lüttwitz, gave the villa to the family foundation of Elly (Eleonora) von Lüttwitzschen Familienstiftung in 1902. However, he reserved the right to live in the villa for the rest of his life, and the relatives administering the foundation accepted his idea (such foundations were one of the ways to

- niewpowodzeniem ofensywy Rosjan na pozycje niemieckie na północnym odcinku frontu wschodniego (16-30 marca 1916). Rosjanie nie przełamali obrony niemieckiej; stracili około 78 tysięcy ludzi, Niemcy około 30 tysięcy.
35. **Horst von Lüttwitz** (7 IX 1896 – 5 VI 1916 Strumień na Śląsku Cieszyńskim); rodzice: 40 i Irma z d. Diestel. Fahnrich (chorąży) w Dragoner-Regiment König Friedrich III (2. Schlesisches) Nr 8. Zmarł w wyniku przypadkowego postrzału podczas patrolu na głębokich tyłach.
36. **Louise von Lüttwitz z d. von Wengersky** (28 VIII 1864 Sebes – 27 XI 1918 Darmstadt); mąż: 43 (ślub w 1884 w Nimkau, była drugą żoną); dzieci: 29, 30, 34. Córka Viktora von Wengersky'ego i Eleonory Gräfin Haller von Hallerstein (1833-1874).
37. **Elisabeth John von Freyend z d. von Lüttwitz** (8 VII 1863 Nimkau – 26 XI 1919 Wrocław); rodzice: 27/33; mąż: 39; rodzeństwo: 40, 43.
38. **Ernst von Lüttwitz** (4 III 1900 – 9 XII 1919). Syn Fritza von Lüttwitza⁷³.
39. **Oskar John von Freyend** (20 I 1858 – 27 VII 1926 Nimkau); żona: 37. Generał major; karierę rozpoczął jako szef sztabu Leibgarde-Infanterie-Regiment (1. Großherzoglich Hessisches) Nr 115; w 1903 awansował na pułkownika i objął dowództwo Infanterie-Regiment Prinz Moritz von Anhalt-Dessau (5. Pommersches) Nr 42; 18 lutego 1908 otrzymał patent generalski i dowództwo 7. Infanterie-Brigade w Toruniu. W 1909 przeszedł w stan spoczynku; w 1915 wrócił na krótko do służby, organizując zapasową 35. Brygadę Piechoty. Karierę wojskową związał z Pomorzem i działaniami o charakterze organizacyjno-administracyjnym.
40. **Hinko Ernst Julius Ferdinand Balthasar Friedrich von Lüttwitz** (20 X 1855 Jagdschloss Bodland [Bogacica koło Kluczborka] – 16 VI 1928); rodzice: 27/33; rodzeństwo: 37, 43; dzieci: 35. Mąż Army Friederike Julie Helene z d. Diestel (ur. 1868)⁷⁴; ślub w 1890. Po ukończeniu korpusu kadetów podporucznik w 2. Schlesischen Grenadier-Regiment Nr 11 we Wrocławiu. Później oficer saperów. W 1986 awansował do stopnia majora i objął dowództwo pułku piechoty „Wittich” (3. Hessisches). Kolejno awansował, służąc w Koburgu, Kolonii i Poznaniu (Grenadier-Regiments „Graf Kleist von Nollendorf” – 1. Westpreußisches). W 1912 awansował do stopnia
- avoid paying high inheritance taxes). The von Lüttwitz Foundation was engaged in charity, and from 1914 responsible for helping war invalids⁷².
32. **Franziska von Lüttwitz nee Stephani** (9.02.1833 Castell – 20.01.1902 Gorkau); parents: 10 and Johann Paul Pöhlmann's daughter, unknown by name; husband: 28; children: 21, 22, 41.
33. **Cecilie von Lüttwitz nee countess Strachwitz von Groß-Zauche** (of Sucha Wielka) und Camminetz (Kamieniec, Tarnogórski District) (4.01.1835 Proschlitz [Prošlice] – 2.11.1910 Knischwitz); husband: 27; children: 37, 40, 43. Daughter of Reichsfreiherr Heinrich Karl Emanuel Graf Strachwitz von Groß-Zauche und Camminetz (1809-1868) and Cecilie Strachwitz von Groß-Zauche und Camminetz (1815-1857).
34. **Walther von Lüttwitz** (7.02.1892 – 19.03.1916 Postawy in the Vilnius region); parents: 43/36. Oberleutnant in the 10th Army; he was killed in a battle known as the Battle of Lake Narach, which ended with the failure of the Russian offensive on the German positions in the northern part of the eastern front (16-30 March 1916). The Russians did not break through the German defence; they lost about 78 thousand people, the Germans about 30 thousand.
35. **Horst von Lüttwitz** (7.09.1896 – 5.06.1916 Strumień in the Cieszyn Silesia region); parents: 40 and Irma nee Diestel. Fahnrich (warrant officer) in Dragoner-Regiment König Friedrich III (2nd Schlesisches) No. 8. He died as a result of an accidental shooting during a patrol in the rear.
36. **Louise von Lüttwitz nee von Wengersky** (28.08.1864 Sebes – 27.11.1918 Darmstadt); husband: 43 (married in 1884 in Nimkau, she was his second wife); children: 29, 30, 34. Daughter of Viktor von Wengersky and Eleonore Gräfin Haller von Hallerstein (1833-1874).
37. **Elisabeth John von Freyend nee von Lüttwitz** (8.07.1863 Nimkau – 26.11.1919 Wrocław); parents: 27/33; husband: 39; siblings: 40, 43.
38. **Ernst von Lüttwitz** (4.03.1900 – 9.12.1919). Son of Fritz von Lüttwitz⁷³.
39. **Oskar John von Freyend** (20.01.1858 – 27.07.1926 Nimkau); wife: 37. Major General; he started his career as Chief of Staff of Leibgarde-Infanterie-Regiment (1st Großherzoglich Hessisches)

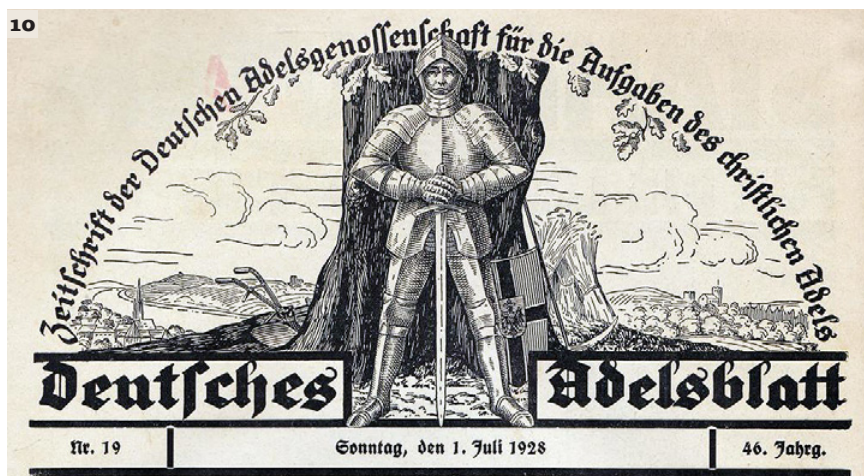
generała porucznika i objął dowództwo 18. Dywizji we Flensburgu. W latach 1916-1917 dowodził na froncie wschodnim nowo sformowaną 203. Dywizją Piechoty (uczestniczył m.in. w bitwie pod Rygą, 1-5 września 1917, i nad Dźwiną)⁷⁵.

Do pierwotnej listy dopisano odręcznie cztery osoby, zmarłe i pochowane po 1928 roku:

41. **Agnes von Lüttwitz** (13 V 1844 Gorkau – 18 III 1936 Gorkau); rodzice: 28/32; rodzeństwo: 21, 22. Ostatnia pani na Gorkau.
42. **Rochus Ernst Adolf Carl Sigismund Theodor von Lüttwitz** (11 IX 1870 Suchow/Pommern – 14 VIII 1941 Wichstadt, Böhmen); teść: 40; drugi

No. 115; in 1903 he was promoted to colonel and took command of the Infanterie-Regiment Prinz Moritz von Anhalt-Dessau (5th Pommersches) No. 42; On 18 February 1908, he received a general patent and the command of the 7th Infanterie-Brigade in Toruń. In 1909 he retired; in 1915 he returned to service for a short time, organizing the 35th reserve Infantry Brigade. His military career was connected with Pomerania and activities of organizational and administrative nature.

40. **Hinko Ernst Julius Ferdinand Balthasar Friedrich von Lüttwitz** (20.10.1855 Jagdschloss Bodland [Bogacica near Kluczbork] – 16.06.1928);

mąż Ester von Lüttwitz (ślub w 1930)⁷⁶. Rotmistrz rezerwy w stanie spoczynku. Członek zarządu Nah- und Mittelost-Verein, instytucji wspierającej niemieckie interesy gospodarcze w krajach arabskich.

43. **Walther Karl Friedrich Ernst Emil von Lüttwitz** (2 II 1859 Jagdschloss Bodland [Bogacica koło Kluczborka] – 20 IX 1942 Wrocław); rodzice: 27/33; żona: 36⁷⁷; rodzeństwo: 37, 40. Generał; w czasie I wojny światowej sprawował kilka funkcji wojskowych. Znany dzięki tzw. puczowi Kappa-Lüttwitza. Po zawieszeniu broni i wybuchu rewolucji niemieckiej w 1918 Rat der Volksbeauftragten, tymczasowy niemiecki rząd, mianował go głównodowodzącym niemieckiej armii w Berlinie

parents: 27/33; siblings: 37, 43; children: 35. Husband of Irma Friederike Julie Helene nee Diestel (b. 1868)⁷⁴; they got married in 1890. After the completion of the cadet corps – Lieutenant of the 2nd Schlesischen Grenadier-Regiment No. 11 in Wrocław. Later, a bomb squad officer. In 1886 he was promoted to the rank of Major and took command of the “Wittich” infantry regiment (3rd Hessisches). He was promoted, serving in Koburg, Cologne and Poznań (Grenadier-Regiments “Graf Kleist von Nollendorf” – 1st Westpreußisches). In 1912 he was promoted to the rank of Generalleutnant and took command of the 18th Division in Flensburg. In the years 1916-1917 he commanded the newly formed 203rd Infantry Division on the eastern front (he participated e.g. in the Battle of Riga, 1-5 September 1917, and over the Dvina River)⁷⁵.

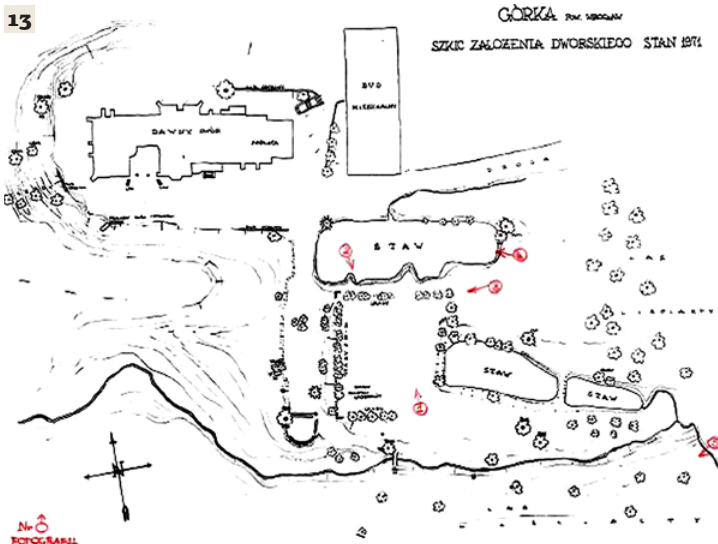
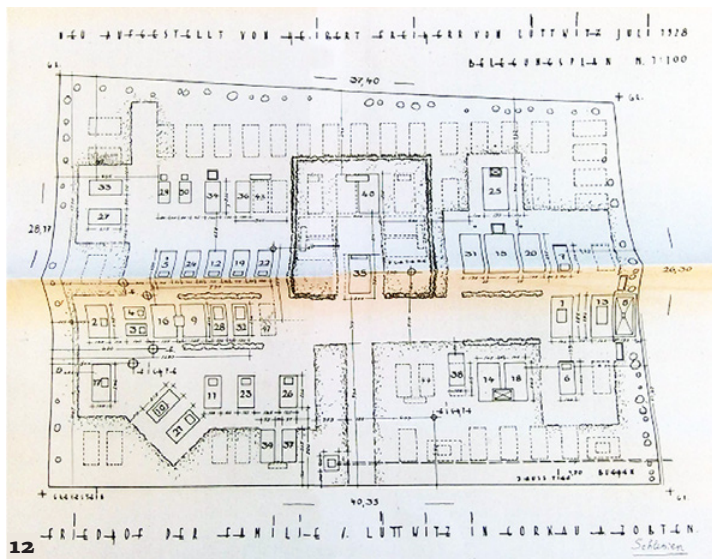
Four people, who died and were buried after 1928, were later added to the original list:

10. Numer „Deutsches Adelsblatt” z nekrologiem gen. Hinko von Lüttwitza. Wikimedia Commons

10. A copy of “Deutsches Adelsblatt” with the obituary of gen. Hinko von Lüttwitz. Wikimedia Commons

11. General Walther von Lüttwitz. Wikimedia Commons

11. General Walther von Lüttwitz. Wikimedia Commons

i okolicach. W dniach 10-17 stycznia 1919 Freikorpsy (wolne korpusy) wraz z żołnierzami Reichswehry pod dowództwem generała von Lüttwitza stłumiły powstanie Spartakusa, którego przywódcy – Róża Luksemburg i Karl Liebknecht – zostali następnie zamordowani. Był wrogiem traktatu wersalskiego, zapisów o redukcji niemieckiej armii do 100 tysięcy żołnierzy, likwidacji Freikorpsów i ekstradycji około 900 żołnierzy Reichswehry, oskarżonych przez państwa ententy o zbrodnie wojenne⁷⁸. Po usunięciu ze stanowiska przez ministra obrony narodowej Gustava Noske, nocą z 12 na 13 marca 1920 skierował do Berlina Marinebrigade Ehrhardt, którą rząd planował rozwiązać. Lüttwitz chciał osadzić na stanowisku kanclerza Republiki Weimarskiej Wolfganga Kappa, a nawet powrócić do idei monarchii, z Wilhelmem II Hohenzollernem jako cesarzem. Pucz trwał tylko kilka dni ze względu na

41. **Agnes von Lüttwitz** (13.05.1844 Gorkau – 18.03.1936 Gorkau); parents: 28/32; siblings: 21, 22. The last owner in Gorkau.
42. **Rochus Ernst Adolf Carl Sigismund Theodor von Lüttwitz** (11.09.1870 Suchow/Pommern – 14.08.1941 Wichstahl, Böhmen); son-in-law: 40; second husband of Ester von Lüttwitz (they got married in 1930)⁷⁶. Cavalry captain in retirement. Member of the board of directors of Nah- und Mittelost-Vereins, an institution promoting German economic interests in the Arab world.
43. **Walther Karl Friedrich Ernst Emil von Lüttwitz** (2.02.1859 Jagdschloss Bodland [Bogacica near Kluczborck] – 20.09.1942 Wrocław); parents: 27/33; wife: 36⁷⁷; siblings: 37, 40. General; during World War I, he had several military functions. Known for the so-called Kapp-Lüttwitz putsch. After the ceasefire and the outbreak of the German Revolution in 1918, Rat der Volksbeauftragten, the temporary German government, appointed him commander-in-chief of the German army in Berlin and its surroundings. On 10-17 January 1919 the Freikorps (free corps) together with Reichswehr soldiers under the command of General von Lüttwitz suppressed the Spartacus uprising, whose leaders – Rose Luxemburg and Karl Liebknecht – were later murdered. He opposed the Treaty of Versailles, the provisions on the reduction of the German army to 100,000 soldiers, the liquidation of the Freikorps and the extradition of about 900 Reichswehr soldiers, accused of war crimes by the Entente states⁷⁸. After removal from office by the Minister of National Defence, Gustav Noske, he sent the Marinebrigade Ehrhardt, which the government planned to dissolve, to Berlin on the night of 12th to 13th March 1920. Lüttwitz wanted to appoint Wolfgang Kapp as Chancellor of the Weimar Republic and even return to the idea of a monarchy, with William II Hohenzollern as Emperor.

12. Projekt aranżacji cmentarza, autor: Heribert von Lüttwitz, 1928. Archiwum administratora obiektu

12. Cemetery arrangement project, author: Heribert von Lüttwitz, 1928. Archive of the site administrator

13. Stan „ogrodu południowego”, 1971. Archiwum OT NID we Wrocławiu

13. State of the “south garden”, 1971. Archive of the Regional Branch of the National Heritage Board of Poland in Wrocław

brak wsparcia ze strony starej elity wojskowej; jednak na terenie prowincji dolnośląskiej odbił się sporym echem. Lüttwitz uciekł z kraju 17 marca. Na mocy amnestii wrócił do Niemiec w roku 1925.

44. **Else (Elisabeth Fanny Karoline Sophie) von Lüttwitz z d. von Trotha** (27 XI 1869 Oldenburg – 27 XI 1937 Jauer [Jawor]); córka Gebharda Antona von Trotha (1840-1871; poległ pod Compiègne); żona (od 1897) Friedricha Wilhelma Georga Wolfa Arthura von Lüttwitza (rodzice: 27 i 33); bratowa: 37, 40, 43.

Sobótka i Górką zostały zajęte przez wojska 1. Frontu Ukraińskiego dopiero 8 maja 1945 roku. Zamek ograbiono, w czym niemały udział mieli szabrownicy z centralnej Polski. W latach 50. Skarb Państwa przekazał go Związkowi Spółdzielni Inwalidów w Katowicach na cele rekreacyjne. W 1958 roku spółdzielcy rozpoczęli pierwszy powojenny remont. Na przełomie lat 50. i 60. zniszczono rodowy cmentarz, a nagrobki usunięto⁷⁹. Okradzione komory grobowe, pozostawione w ziemi kości i trumny zasypaano iłem wydobytym z dna sąsiedniego stawu; na koniec wszystko zalano asfaltem. Przestała istnieć parkowa altana. Miejsce nekropolii zajęły „planty” z ławkami. Tylko na obrzeżach uchowały się resztki nasadzeń. Znajdujący się między cmentarzem a pałacem staw podzielono na kąpielisko dla dzieci (o owalnym kształcie) oraz zbiornik przeciwpożarowy (prostokątny), użytkowany jako basen pływakki⁸⁰. W miejscu drugiego stawu (na południowy wschód) założono boisko sportowe⁸¹.

Likwidując cmentarz, zlekceważono zapisy ustawy z 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁸², które między innymi regulują użycie terenu po zamkniętej nekropolii na inny cel. W zasadzie nie może to nastąpić przed upływem 40 lat od dnia ostatniego pochowania zwłok (w Górcie byłby to rok 1982). Wykorzystanie terenu cmentarnego w innym celu dopuszczalne jest jednak pod warunkiem zachowania pamiątek o wartości historycznej, archeologicznej lub artystycznej⁸³. Przy zmianie przeznaczenia terenu szczątki powinny być przeniesione na inny cmentarz na koszt nabywcy terenu lub jego użytkownika (art. 6)⁸⁴. Można to było zrobić, ale wybrano drogę „uproszczoną” – świadomie dopuszczono, by cmentarz popadł w ruinę i zapomnienie, później

The putsch lasted only a few days due to the lack of support from the old military elite; however, in the Lower Silesian province it received a lot of publicity. Lüttwitz fled the country on March 17. Under amnesty, he returned to Germany in 1925.

44. **Else (Elisabeth Fanny Karoline Sophie) von Lüttwitz nee von Trotha** (27.11.1869 Oldenburg – 27.11.1937 Jauer [Jawor]); daughter of Gebhard Anton von Trotha (1840-1871; he died at Compiègne); wife of (from 1897) Friedrich Wilhelm George Wolf Arthur von Lüttwitz (parents: 27 and 33); sister-in-law: 37, 40, 43.

Sobótka and Górką were not occupied by the armies of the 1st Ukrainian Front until 8 May 1945. The castle was plundered, and looters from central Poland played a significant role. In the 1950s, the State Treasury transferred the castle to the Union of Invalidity Cooperatives in Katowice for recreation purposes. In 1958 the cooperatives started the first post-war renovation. In late 1950s and early 1960s the family cemetery was destroyed and the tombstones were removed⁷⁹. The plundered tombstones, bones and coffins left in the ground were covered with silt extracted from the bottom of the neighbouring pond; at the end everything was covered with asphalt. The park gazebo ceased to exist. The necropolis was replaced by “belts of greenery” with benches. Only on the outskirts the remains of plantings were preserved. The pond between the cemetery and the palace was turned into a children’s pool (in an oval shape) and a fire-fighting tank (rectangular), also used as a swimming pool⁸⁰. The second pond (in the southeast) was replaced by a sports pitch⁸¹.

While liquidating the cemetery, the provisions of the Act of 1959 on cemeteries and burying the dead⁸², which e.g. regulate the use of the area of the former necropolis for other purposes, were disregarded. In principle, 40 years must pass from the date of the last burial (in Górką it would be 1982). The use of the cemetery grounds for other purposes is permissible, however, provided that memorabilia of historical, archaeological or artistic value are preserved⁸³. If the purpose of the site is changed, the remains should be transferred to another cemetery at the expense of the purchaser of the site or its user (Article 6)⁸⁴. This was possible, but instead the “simplified” option was

traktowano go jako składnicę kamienia budowlanego, na koniec splantowano i przeznaczono pod inwestycje. Było to – i do dziś bywa – standardowe rozwiązanie problemu „poniemieckiego” cmentarza.

* * *

W roku 1990 zamek w Górcie i jego otoczenie wdzierżawiono spółce Gami w Sobótce; w 1991 obiekt został przejęty na własność przez Kopalnię Bazaltu Janowiczki i zaadaptowany na cele hotelowe. W 1998 zespół oddano w dzierżawę spółce z o.o. Erabud z Warszawy, która od roku 2001 jest właścicielem obiektu. Ta wreszcie stała się gospodarzem z prawdziwego zdarzenia.

Trwa zakrojony na szeroką skalę remont obiektu pod nadzorem konserwatorskim. W 2008 roku przebadano fragment nekropolii, przeprowadzono sondażowe badania archeologiczne, którymi kierował Czesław Hadamik⁸⁵. Odślonięto ludzkie szczątki, fragmenty kamiennych płyt i resztki trumien. Jest rzeczą pocieszającą, że obecny właściciel obiektu myśli o dokończeniu prac archeologicznych na terenie cmentarza i aranżacji jego dawnej przestrzeni w sposób godny. Materialnych ułamków cmentarnych, dopełniających pamięć o ludziach tu pochowanych, przybywa także dzięki entuzjastom lokalnej historii⁸⁶. W 2014 roku odślonięto gruzowisko przedwojennych nagrobków zlokalizowane za dawną bazą Rejonowego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej

chosen – the cemetery was allowed to fall into ruin and oblivion, later it served as a storehouse of building stone, and in the end it was flattened and used for investments. It was – and still is – a standard solution of the problem of “post-German” cemeteries.

* * *

In 1990 the castle in Górcza and its surroundings were leased to the Gami company in Sobótka; in 1991 the building was taken over by the Janowiczki Basalt Mine and adapted for hotel purposes. In 1998 the complex was leased to a limited liability company Erabud from Warsaw, which has been the owner of the site since 2001. This company finally became a true manager of the site.

An extensive renovation of the building is underway under the supervision of a monuments protection officer. In 2008, a fragment of the necropolis was examined, and archaeological research was conducted, led by Czesław Hadamik⁸⁵. Human remains, fragments of stone slabs and remnants of coffins have been revealed. It is comforting that the present owner of the site is actually thinking about completing archaeological works on the cemetery grounds and arranging its former space in a dignified way. There are more and more material fragments of the cemetery, which supplement the memory of the people buried here, thanks to the enthusiasts of local history⁸⁶. In 2014, the debris of pre-war tombstones located behind the

14

15

16

i Mieszaniowej w Sobótce (ul. Chopina). Stanowi ono część większego składowiska nagrobków z cmentarzy niemieckich likwidowanych na terenie gmin Sobótka i Kobierzyce. Wydobyte relikty kamieniarskie (m.in. nagrobki rodziny von Lüttwitzów) trafiły do lapidarium Muzeum Ślązańskiego⁸⁷. Zrealizowano jedną z wytycznych *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sobótka*⁸⁸, która mówi, że na terenie cmentarzy obowiązują następujące wymogi konserwatorskie:

- jeżeli są one nadal użytkowane, należy zachować ich dotychczasową funkcję, cmentarze nieużytkowane należy zachować jako tereny zielone;
- należy zaznaczyć w terenie obszar cmentarza poprzez ogrodzenie go w sposób trwały; funkcję ogrodzenia pełnić może zarówno twór sztuczny (mur, estetyczne ogrodzenie metalowe), jak i naturalny (np. żywopłot);
- cmentarze te należy uporządkować: zachowane nagrobki zabezpieczyć przed dewastacją i pozostawić na miejscu, ewentualnie utworzyć dla nich

former base of the District Enterprise of Municipal and Housing Management in Sobótka (Chopina Street) was revealed. It is a part of a larger group of tombstones from German cemeteries liquidated in the Sobótka and Kobierzyce municipalities. The excavated stone relics (including the tombstones of the von Lüttwitz family) were placed in the lapidarium of the Ślązański Museum⁸⁷. One of the guidelines of the *Study of Conditions and Directions of Spatial Development of the Sobótka Municipality* was implemented⁸⁸, which states that the following conservation requirements apply on the area of cemeteries:

- if they are still in use, their function should be preserved, unused cemeteries should be preserved as green areas;
- the area of the cemetery should be marked by fencing it in a permanent way; the fencing could be an artificial creation (a wall, aesthetic metal fencing) or a natural one (e.g. a hedge);
- these cemeteries should be cleaned up: the preserved gravestones should be protected against devastation and left in place, or alternatively a lapidarium should be created for them or they should be preserved in a different way agreed with the competent regional monuments officer.

Media inform about people who, out of concern for historical memorabilia, out of Christian respect for their neighbours, have taken care of abandoned and devastated necropolises⁸⁹, but this attitude still arouses astonishment⁹⁰ and often resentment.

14, 15. Zdewastowane i obrabowane grobowce odsłonięte podczas prac archeologicznych w 2008 r. Fot. C. Hadamik, materiał udostępniony przez administratora obiektu

14, 15. Devastated and plundered tombs uncovered during archaeological works in 2008. Photo by C. Hadamik, material made available by the site administrator

16. Cmentarz rodowy rodziny von Lüttwitzów w Sobótce-Górcie. Fot. R. Marcinek, 2019

16. The von Lüttwitz family cemetery in Sobótka-Górka. Photo by R. Marcinek, 2019

17

lapidarium lub zachować je w inny sposób, uzgodniony z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Media informują o ludziach, którzy z troski o historyczne pamiątki, z chrześcijańskiego szacunku dla bliźniego dbają o opuszczone i zdewastowane nekropolie⁸⁹, ale postawa taka nadal budzi zdziwienie⁹⁰, a często niechęć.

Nie brak niestety aktualnych przykładów dewastacji „poniemieckich” cmentarzy. Nieużytkowane nekropolie były i są nadal likwidowane niezgodnie z obowiązującym prawem, w sposób urągający normom moralnym. We wrześniu 2013 roku media donosiły z Soboty nad Bobrem: „W miejscu, gdzie były mogiły, jest puste pole. Krypty grobowców zostały zasypane. Tu i ówdzie leżą przewracane nagrobki, większość rozbita, tak jak płyty, na których wyryto nazwiska. [...] Buldożery na cmentarz wysłał burmistrz Lwówka Śląskiego. – Cmentarza nie używano od drugiej wojny światowej i był zaniedbany – mówi naczelnik wydziału gospodarki przestrzennej, nieruchomości oraz rolnej i ochrony środowiska w kierowanym przez burmistrza urzędzie. – Ludzie wyrzucali tam gruz, teren był kompletnie zarośnięty [...]”⁹¹. To tylko pierwszy z brzegu przykład, a proceder trwa. Postępującej zagładzie sprzyja prostacka obojętność. Według konserwatora zabytków z delegatury w Jeleniej Górze wspomniany burmistrz

Unfortunately, there is no shortage of current examples of devastation of “post-German” cemeteries. Unused necropolises have been and still are liquidated in a way that is contrary to the law, and which is disrespectful to moral standards. In September 2013, the media reported from Sobota upon Bóbr: “There is an empty field where graves used to be. The vaults of the tombs have been buried. There are overturned tombstones, most of them broken, just like the headstones with names engraved on them. ... Bulldozers were sent to the cemetery by the mayor of Lwówek Śląski. ‘The cemetery has not been used since the Second World War and was neglected’, says the head of the department of spatial management, real estate, agriculture and environmental protection in the mayor’s office. ‘People were throwing away rubble there, the area was completely overgrown ...’”⁹¹. This is just one example and the practice is continued. The growing destruction is fostered by indifference. According to the monuments protection officer from the delegation in Jelenia Góra, the aforementioned mayor of Lwówek Śląski should not be blamed: “At first we did not know, but we checked and it turned out that the cemetery in Sobota was not included in the register or in the municipal register of monuments, so the mayor was entitled to do what he considered was right”⁹². It is easy to forget that legal protection of the necropolis is only a supplement to ordinary human

Lwówka Śląskiego nie zasługuje na karę: „Na początku tego nie wiedzieliśmy, ale sprawdziliśmy i okazało się, że cmentarz w Sobocie nie jest ujęty w rejestrze ani w gminnej ewidencji zabytków, więc burmistrz miał pełne prawo robić z nim, co uważał za słuszne”⁹². Łatwo zapomnieć, że ochrona prawna nekropolii to tylko dodatek do zwykłej ludzkiej przyzwoitości, sprzeciwu wobec działań stawiających nas w fatalnym świetle. Bezmyślność i lenistwo, chęć „zaoszczędzenia” wiodą na manowce. Kolejne miejscowości, kolejne władze, kolejni ludzie nadal robią, „co uważają za słuszne”:

- 14 VII 2010: zniszczono cmentarz ewangelicki w Bielicach koło Torzymba⁹³;
- 14 VI 2011: zniszczono cmentarz ewangelicki w Gostyniu (gmina Świerzno)⁹⁴;
- 8 III 2012: na terenie cmentarza ewangelickiego w Maciejowej koło Jeleniej Góry powstał sklep Biedronka⁹⁵;
- 11 III 2015: zniszczono cmentarz ewangelicki w Wicku koło Lęborka⁹⁶;
- 20 X 2015: zniszczono cmentarz ewangelicki w Szybowicach (woj. opolskie)⁹⁷;
- 4 VII 2016: zniszczono cmentarz ewangelicki w Wołczy Wielkiej (gmina Miastko)⁹⁸;
- 24 XII 2016: zdewastowano nagrobki na Starym Cmentarzu w Słupsku⁹⁹;
- 10 IV 2017: zniszczono cmentarz ewangelicki przy ul. Ostrowskiej w Szczecinie¹⁰⁰;
- 7 XI 2018: zdewastowano cmentarz w Kozielicach (woj. zachodniopomorskie)¹⁰¹;
- 18 III 2019: zniszczono cmentarz ewangelicki w Czarnym Lesie (gmina Mykanów)¹⁰².

Ostrożnie podchodząc do statystyk, przytoczymy dane z najnowszej weryfikacji stanu zachowania zabytków w Polsce: „Spośród 4196 zlustrowanych cmentarzy poza grupami weryfikacyjnymi znalazło się 3911 obiektów, czyli 93,21% objętego ochroną prawną zasobu. [...] Pod względem stanu technicznego

decency, an opposition to actions that put us in a terrible light. Thoughtlessness and laziness, the desire to “save something” may lead astray. More and more towns, more and more authorities, more and more people are still doing “what they think is right”:

- 14 July 2010: the Evangelical cemetery in Bielice near Torzym was destroyed⁹³;
- 14 June 2011: the Evangelical cemetery in Gostyń (municipality of Świerzno) was destroyed⁹⁴;
- 8 March 2012: on the grounds of the Evangelical cemetery in Maciejowa near Jelenia Góra a Biedronka shop was created⁹⁵;
- 11 March 2015: the Evangelical cemetery in Wicko near Lębork was destroyed⁹⁶;
- 20 October 2015: the Evangelical cemetery in Szybowice (Opole Voivodship) was destroyed⁹⁷;
- 4 July 2016: the Evangelical cemetery in Wołcza Wielka (Miastko Municipality) was destroyed⁹⁸;
- 24 December 2016: tombstones in the Old Cemetery in Słupsk were devastated⁹⁹;
- 10 April 2017: the Evangelical cemetery on Ostrowska Street in Szczecin was destroyed¹⁰⁰;
- 7 November 2018: the cemetery in Kozielice (Zachodniopomorskie Voivodship) was devastated¹⁰¹;
- 18 March 2019: the Evangelical cemetery in Czarny Las (Mykanów Municipality) was destroyed¹⁰².

Being careful about statistics, let us quote the data from the latest verification of the state of preservation of monuments in Poland: “Among the 4196 inspected cemeteries, 3911 sites, i.e. 93.21% of the legally protected resources, were outside the verification groups. ... In terms of technical condition,

17. Rezydencja w Sobótce-Górcie widziana z ogrodu. Fot. R. Marcinek, 2019

17. The residence in Sobótka-Górka seen from the garden. Photo by R. Marcinek, 2019

18. Płyta nagrobna odnaleziona podczas prac porządkowych w parku. Fot. A. Krajewski, 2019

18. A tombstone found during cleaning works in the park. Photo by A. Krajewski, 2019

oceniono, że 17,6% przebadanych cmentarzy nie posiada objawów zniszczenia, 51,4% wykazuje słabe objawy zniszczenia, 21,6% umiarkowanie silne objawy zniszczenia, a 9,5% silne. Podobnie przedstawia się poziom zachowania historycznej substancji. [...] W najlepszym stanie są cmentarze rzymskokatolickie. Zły stan zachowania cechuje cmentarze żydowskie oraz greckokatolickie, a w najgorszym stanie zachowania znajdują się cmentarze ewangelickie, gdyż niemal 1/4 z nich zaklasyfikowana została do grupy trzeciej, cechującej się najgorszym ogólnym stanem zachowania. [...] Jako zagrożone utratą wartości zabytkowych wskazano 261 cmentarzy. Znalazły się w tej grupie cmentarze ewangelickie (155, w tym 13 rodowych), żydowskie (37), greckokatolickie i prawosławne (po 3), nieczynne rzymskokatolickie (30)¹⁰³. Dane są tym bardziej zatrważające, że dotyczą obiektów objętych ochroną prawną. Większość „poniemieckich” cmentarzy nadal pozostaje poza rejestrem zabytków.

W przeciwieństwie do fali zniszczeń sprzed lat nie możemy dziś zrzucić winy na komunistów, Rosjan, prowokacje ziomkostw, powojenną potrzebę zemsty, działania Werwolu i nieznajomość problemu. Po blisko 75 latach od zakończenia wojny powinniśmy się zdobyć na wyznanie: *Nostra culpa!*, na uczciwą refleksję o stratach, jakie przyniosła akcja „rugowania Niemczyzny”¹⁰⁴. Stratach materialnych i mentalnych. Brutalnie unicestwiając dawny cmentarz, nie zyskujemy nic. Co najwyżej miejsce pod „Biedronkę” lub niewielki teren budowlany. Tracimy wizerunek, szacunek wobec siebie i u innych, wreszcie pamięć. A bez niej zabytek to tylko niema struktura materialna. Jak pogodzić przyzwolenie na trwającą latami dewastację cmentarzy „poniemieckich” z gromkimi wezwaniami do troski o polskie groby kierowanymi do Białorusinów czy Ukraińców? Nekropolie mogą być znakomitym tłem lekcji lokalnej i regionalnej historii, osnową narracji o tym, co dobrego i złego zdarzyło się w długiej historii polsko-niemieckiego sąsiedztwa.

Prezentowany wyżej spis nazwisk jest przykładem drobnych działań, jakie można podjąć, by przede wszystkim zerwać z anonimizacją pochowanych, wspomnieć zasługi, wypomnieć niegodziwości. Oczywisty zarzut – czemu autor nie dotarł do rodziny, do ocalonych zdjęć i relacji – chcę odrzucić. To my sami musimy zmierzyć się z tym zadaniem,

it was estimated that 17.6% of the surveyed cemeteries did not show any symptoms of destruction, 51.4% showed weak symptoms of destruction, 21.6% showed moderately strong symptoms of destruction, and 9.5% showed strong symptoms of destruction. The level of preservation of the historical substance is similar. ... Roman Catholic cemeteries are in the best condition. Jewish and Greek Catholic cemeteries are in a bad state of preservation, and Evangelical cemeteries are in the worst state of preservation, because almost a quarter of them were classified to the third group, which has the worst general state of preservation. ... 261 cemeteries were identified as being in danger of losing their value. This group includes Evangelical (155, including 13 family), Jewish (37), Greek Catholic and Orthodox (3 each) and closed Roman Catholic (30) cemeteries¹⁰³. The data are all the more alarming as they relate to legally protected sites. Most of the “post-German” cemeteries are still not included in the register of monuments.

Unlike the wave of destruction which took place years ago, we cannot blame the communists, Russians, the provocations of the homelands, the post-war need for revenge, the actions of Werwolf and ignorance of the problem. Nearly 75 years after the end of the war, we should be able to make a confession: *Nostra culpa!*, an honest reflection on the losses caused by the action of “evicting Germanism”¹⁰⁴. Material and mental loss. By brutally destroying an old cemetery, we gain nothing. At most a place to build another “Biedronka” or a small building site. We lose our image, self-respect and respect of others, and finally our memory. And without it, the monument is just a silent material structure. How to reconcile the consent to the ongoing devastation of “post-German” cemeteries with the demand to care for Polish graves addressed to Belarusians or Ukrainians? The necropolises can be an excellent background for lessons in local and regional history, for a narrative about what good and bad happened in the long history of the Polish-German neighbourhood.

The list of names presented above is an example of small steps that can be taken to break with the anonymization of the buried, to recall their merits, to reproach wickedness. I would like to reject an obvious accusation – why the author did not reach out to the family, the saved photographs and accounts.

sprawdzić ile z tej wymazanej pamięci zdołaliśmy ocalić. Kiedy zmarli leżący na zniszczonych cmentarzach przestaną należeć do uogólniających i odczłowieczających kategorii: „jakiś Niemiec”, „oni”, „tamci”, kiedy okaże się, kim byli – przeszłość stanie się bliższa. Bez dostatecznej o niej wiedzy zbyt łatwo pozwalamy na manipulowanie historią, zbyt łatwo godzimy się, by – dla krótkowzrocznej korzyści – sypano sól na rany, które powinny się zabliznić. Inwentaryzacja, dokumentacja i ochrona ocalałych jeszcze cmentarzy „poniemieckich” powinna stać się elementem szerszego projektu¹⁰⁵. Projektu Rzeczypospolitej Polskiej. Chyba że otwarcie przyznamy, że wykładnią polityki wobec tych zabytków ma być rzymska sankcja *damnatio memoriae* – wymazanie z pamięci. ■

Dr Roman Marcinek – historyk, główny specjalista w Narodowym Instytucie Dziedzictwa OT w Krakowie, autor licznych publikacji dotyczących dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz wartości niematerialnych; współautor Planu Ochrony Parku Kulturowego Nowa Huta.

Przypisy

- 1 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie [...] stanowisko Zamek, przedpole południowe*, mps, Sobótka-Górka 2008, s. 7.
- 2 M. Tomala, *Patrząc na Niemcy*, Warszawa 1997, s. 35: W 1948 r. kard. August Hlond mówił: „Zasiedlenie ziemi naszych Piastów jest najważniejszym i największym sukcesem naszego narodu [...]. Kościół był zawsze z wami, również w czasie kiedy przyszła godzina rozliczenia za teraźniejsze stulecie [...]. Przez zasiedlenie Ziemi Odzyskanych katolikami została tu wyrugowana herezja i nacjonalistyczne pogaństwo niemieckie”.
- 3 *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008; M. Rutkowska, *Elementy polityki wobec niemieckiej spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich (1945-1950)*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, s. 167-200.
- 4 Obszerna analiza biurokratycznych mechanizmów w pracy doktorskiej: A. Jankowska-Nagórka, *„Deteutonizacja” Dolnego Śląska w latach 1945-1949 jako przykład polityki władz Polski Ludowej wymierzonej przeciwko niemieczyźnie*, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2017, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/3009> [data dostępu: 12.04.2019].
- 5 Art. 168: „Kto znieważa zwłoki ludzkie lub miejsce spoczynku zmarłego [...] podlega karze aresztu do lat 2”, Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 – Kodeks karny, Dz.U. z 1932 r. nr 60, poz. 571. Obok ustawy z 1932 o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyn zgonu obowiązywała odrębna ustawa z 28 III 1933 o grobach i cmen-

We have to face this task ourselves, check how much of this erased memory we managed to save. When the dead, lying in devastated cemeteries, cease to belong to generalizing and dehumanizing categories: “some German”, “they”, “those”, when we learn who they were, the past will become closer. Without sufficient knowledge, we allow history to be easily manipulated. In order to achieve short-sighted goals, we allow salt to be sprinkled on wounds that should heal. Inventory, documentation and protection of surviving “post-German” cemeteries should become an element of a broader project¹⁰⁵. A project of the Republic of Poland. Unless we openly admit that the Roman sanction *damnatio memoriae* – erasure from memory – is to be the policy towards these monuments. ■

Roman Marcinek, PhD – historian, chief specialist at the National Heritage Board of Poland, Local Branch in Cracow; author of numerous publications on heritage, cultural landscape and intangible values; co-author of the Nowa Huta Culture Park Preservation Plan.

Endnotes

- 1 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie ... stanowisko Zamek, przedpole południowe*, typescript, Sobótka-Górka 2008, p. 7.
- 2 M. Tomala, *Patrząc na Niemcy*, Warszawa 1997, p. 35: In 1948, Cardinal August Hlond said: “The settlement of the land of the Piasts is the most important and greatest success of our nation The Church has always been with you, also at the time when the hour of settlement for the present century has come By settling Catholics in the Recovered Territories, heresy and German nationalistic paganism were wiped out”.
- 3 *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008; M. Rutkowska, *Elementy polityki wobec niemieckiej spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich (1945-1950)*, [in:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, pp. 167-200.
- 4 An extensive analysis of bureaucratic mechanisms in the doctoral thesis: A. Jankowska-Nagórka, *„Deteutonizacja” Dolnego Śląska w latach 1945-1949 jako przykład polityki władz Polski Ludowej wymierzonej przeciwko niemieczyźnie*, The Pedagogical University of Cracow, Kraków 2017, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/3009> [accessed on: 12.04.2019].
- 5 Article 168: “Whoever insults human remains or the deceased’s place of rest ... shall be subject to the penalty of arrest for up to 2 years”, Regulation of the President of the Republic of Poland of 11 July 1932, Criminal Code, Journal of Laws of 1932, No. 60, item 571. In addition to the Act of 1932 on burying the dead and determining the causes of death, a separate Act of 28 March 1933 on war graves and cemeteries was in force; W. Daszkiewicz, *Karnoprawna ochro-*

- tarzach wojennych; W. Daszkiewicz, *Karnoprawna ochrona nekropolii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, R. 51, z. 1, s. 54; A. Kalinowski, *Cmentarze: ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym XX w.*, Pelplin 2001.
- 6 Kodeks Prawa Kanonicznego, poz. 1376: „Kto profanuje rzecz świętą, ruchomą czy nieruchomą, powinien być ukarany sprawiedliwą karą”.
 - 7 Dekret z 4 III 1953 o wzmoczeniu ochrony własności społecznej, Dz.U. nr 17, poz. 68. Dekret o ochronie własności społecznej przed drobnymi kradzieżami, Dz.U. nr 17, poz. 69; Ustawa z 18 VI 1959 o odpowiedzialności karnej za przestępstwa przeciw własności społecznej, Dz.U. nr 36, poz. 228, z późn. zm.; Ustawa z 21 I 1958 o wzmoczeniu ochrony mienia społecznego przed szkodami wynikającymi z przestępstwa, Dz.U. nr 4, poz. 11, z późn. zm.
 - 8 D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura Krajobrazu” 2007, nr 1, s. 31-39.
 - 9 A. Stachowiak, *Niemieckie cmentarze na Ziemiach Zachodnich jako miejsca niepamięci*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 2015, t. 43, z. 2, s. 123-140; A. Brenz, *Niemieckie wiejskie cmentarze jako element krajobrazu kulturowego Środkowego Nadodrza*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, s. 287-305.
 - 10 Do XIX w. groby były tymczasowe i nikt nie zastanawiał się np. nad nienaruszalnością miejsca pochówku.
 - 11 W. Semkowicz, *Góra Sobótka i jej zabytki Polskie*, Poznań-Wrocław 1949. W całości zapis ten brzmi: „Sabothus vel Silentius montium Silesiae amoenissimus ac olim celeberrimus” (J. Fechner, *Elysiae silvae*, Breslau 1686).
 - 12 K. Stala, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowli romańskiej w Sobótce-Górcie na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, nr 27, s. 67-78.
 - 13 S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002; S. Bylina, *Problem tzw. reliktyw pogaństwa w polskich kościelnych źródłach normatywnych XIV-XV wieku*, [w:] *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Warszawa 2010.
 - 14 *Schlesische Instantien-Notiz oder das jetzt lebende Schlesien des 1753 Jahers...*, Wrocław 1753, s. 104-105: wykaz duchowieństwa wymienia imiennie 34 członków zakonu kanoników regularnych (łącznie Wrocław i dependencje), w tym Georga Hoffmanna, proboszcza w Górcie, i Johanna Bertha, kuratora. Oddzielnie wymieniono Heinricha Kaffela, proboszcza, Antoniusa Schiltera, kapelana, oraz Johanna Wernera, kuratora w Sobótce.
 - 15 K. Degen, *Die Bau- und Kunstdankmaler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965.
 - 16 Murowany, trzykondygnacyjny, nakryty wysokim dwuspadowym dachem z sygnaturką.
 - 17 Parku interesującego z racji przekształcenia założenia prywatnego w publiczne, służące rozwijającemu się w regionie ruchowi turystycznemu.
 - 18 „Gorkau, Dorf, einer der ältesten Orte des Landes, klein und mitten am Zobtenberge hängend, im Walde herrlich gelegen. Auf der Schloßterrasse steht die ehemalige, zum Sandstift in Breslau gehörige Probstei, jetzt Kirche und Schloß”, cf.: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, II. na nekropolii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, Y. 51, coll. 1, p. 54; A. Kalinowski, *Cmentarze: ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym XX w.*, Pelplin 2001.
 - 6 The Code of Canon Law, item 1376: “Whoever profanes a holy item, movable or immovable, should be punished with just punishment”.
 - 7 Decree of 4 March 1953 on the intensification of the protection of social property, Journal of Laws No. 17, item 68. Decree on the protection of social property against minor thefts, Journal of Laws No. 17, item 69; Act of 18 June 1959 on the criminal responsibility for offences against social property, Journal of Laws No. 36, item 228, as further amended; Act of 21 January 1958 on the intensification of protection of social property against damage resulting from crime, Journal of Laws No. 4, item 11, as further amended.
 - 8 D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura Krajobrazu” 2007, No. 1, pp. 31-39.
 - 9 A. Stachowiak, *Niemieckie cmentarze na Ziemiach Zachodnich jako miejsca niepamięci*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 2015, Vol. 43, coll. 2, pp. 123-140; A. Brenz, *Niemieckie wiejskie cmentarze jako element krajobrazu kulturowego Środkowego Nadodrza*, [in:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, pp. 287-305.
 - 10 Until the 19th century, graves were temporary and nobody thought about the inviolability of the burial place.
 - 11 W. Semkowicz, *Góra Sobótka i jej zabytki Polskie*, Poznań-Wrocław 1949. The full wording reads as follows: “Sabothus vel Silentius montium Silesiae amoenissimus ac olim celeberrimus” (J. Fechner, *Elysiae silvae*, Breslau 1686).
 - 12 K. Stala, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowli romańskiej w Sobótce-Górcie na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, No. 27, pp. 67-78.
 - 13 S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002; S. Bylina, *Problem tzw. reliktyw pogaństwa w polskich kościelnych źródłach normatywnych XIV-XV wieku*, [in:] *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Warszawa 2010.
 - 14 *Schlesische Instantien-Notiz oder das jetzt lebende Schlesien des 1753 Jahers...*, Wrocław 1753, pp. 104-105: the list of clergy includes 34 members of the Order of Canons Regular (including Wrocław and dependencies), e.g. George Hoffmann, parish priest in Górka, and Johannes Berth, curator. Heinrich Kaffel, parish priest, Antonius Schilter, chaplain, and Johannes Werner, curator in Sobótka were listed separately.
 - 15 K. Degen, *Die Bau- und Kunstdankmaler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965.
 - 16 Brick, three-storey, covered with a high gable roof with a signature.
 - 17 The park is interesting because of the transformation of a private complex into a public one, serving the developing tourist traffic in the region.
 - 18 “Gorkau, Dorf, einer der ältesten Orte des Landes, klein und mitten am Zobtenberge hängend, im Walde herrlich gelegen. Auf der Schloßterrasse steht die ehemalige, zum Sandstift in Breslau gehörige Probstei, jetzt Kirche und Schloß”, cf.: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, II.*

- zob.: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, II. Die Landkreise des Reg. Bezirks Breslau*, Breslau 1889 (tłum. autora).
- 19 Na Śląsku pruskim skasowano 69 domów zakonnych: 56 męskich i 13 żeńskich; przetrwały tylko klasztory zajmujące się nauczaniem oraz opieką nad chorymi.
 - 20 Na czele komisji stał wiceprezydent kamery śląskiej Ewald Georg von Massow; O. Linke, *Friedrich Theodor von Merckel im Dienste fürs Vaterland*, cz. 2: *Bis Januar 1813*, Breslau 1910 („Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte“, nr 10), s. 81-83; R. Straubel, *Biographisches Handbuch der Preussischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740-1806/15*, München 2009, s. 623.
 - 21 W. Marschall, *Schlesisches Klosterbuch. Gorkau. Augustiner-Chorherren-Abtei*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” 1985, nr 26, s. 5. Pełnił tę funkcję do 1932. W 1834 świątynia została częściowo zniszczona w czasie pożaru. Odbudowano ją w latach 1851-1852. Dwukrotnie, w 1854 i 1868, odremontowano dachy i szczyty kościoła.
 - 22 M. Walter, *Pruska sekularyzacja klasztorów w dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] *Druga Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Wrocław 3-5 XI 1954. *Referaty i dyskusja*, Wrocław 1957, s. 179-194; U. Bończuk-Dawidziuk, *Sprawozdanie z wstępnych prac nad wydaniem „Akt Büschinga”, „Hereditas Monasteriorum”* 2012, nr 1, s. 432-433. Zachowały się tylko dwa listy: Wrocław, 27 I 1811: list Büschinga do proboszcza Scholza w Sobótce-Górcie w sprawie rękopiśmiennych dokumentów klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna; Sobótka-Górka, 3 II 1811: list proboszcza Scholza dotyczący klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Sobótce-Górcie.
 - 23 U. Bończuk-Dawidziuk, *Sprawozdanie z wstępnych prac nad wydaniem „Akt Büschinga”, „Hereditas Monasteriorum”* 2012, nr 1, s. 432-433. Wykaz zawartości „Akt Büschinga” z lat 1810-1812.
 - 24 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, jednostka aktowa: 82/172/0/3.5/5211; Acta commiss. betr. den Verkauf und die Übergabe der Probstei Gorkau zum ehemaligen Sandstift gehörig. I; 1812-1822. *Amtsblatt Breslau 1811-1816*, Kgl. Breslausche Regierung (red.), Breslau 1811-1816.
 - 25 G. Roland, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, s. 169.
 - 26 Tytuł ten przysługiwał mu dopiero od 20 lutego 1788; L. Zeidlitz, *Neues preussisches Adels-Lexicon, oder, Genealogische und diplomatische Nachrichten*, Leipzig 1837, t. 3, s. 318-319. Jako że przysługiwał wszystkim członkom rodu, w dalszych odniesieniach będzie pomijany.
 - 27 Ród, korzeniami sięgający XIV stulecia, w 1342 r. wymieniony po raz pierwszy w Brandenburgii, na Śląsku dzielił się na dwie główne linie: Reute, Heinersdorf i Golschwitz oraz Golschwitz im Polkwitzischen. Jego dobra poszerzyły się znacznie w XVI-XVII w., a gałęzie uległy dalszym podziałom; *Neues preussisches Adels-Lexicon*, t. 3, Leipzig 1837, s. 318-319.
 - 28 Lüttwitz, Hans Ernst, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1906, t. 52, s. 135-137, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100172229.html#adbcontent> [data dostępu: 11.03.2019].
 - 29 *Neuer Nekrolog der Deutschen*, Weimar 1838, R. 15, t. 2, s. 782.
 - 30 Wykaz prac w „Schlesischen Provinzialblätter”, *Nekrolog* 1851, t. 106, s. 271-273; *Neue Nekrolog der Deutschen* 1836, R. 14, t. 2, s. 732-782.
 - 31 *Amtsblatt Reichenbach 1816-1820*, Reichenbach 1816-1820.
 - Die Landkreise des Reg. Bezirks Breslau*, Breslau 1889 (citation translated after author's translation into Polish).
 - 19 In Prussian Silesia, 69 monastic houses were liquidated: 56 male and 13 female houses; only monasteries dedicated to teaching and caring for the sick survived.
 - 20 The commission was headed by the vice-president of the Silesian camera, Ewald Georg von Massow; O. Linke, *Friedrich Theodor von Merckel im Dienste fürs Vaterland*, part 2: *Bis Januar 1813*, Breslau 1910 („Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte”, No 10), pp. 81-83; R. Straubel, *Biographisches Handbuch der Preussischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740-1806/15*, München 2009, p. 623.
 - 21 W. Marschall, *Schlesisches Klosterbuch. Gorkau. Augustiner-Chorherren-Abtei*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” 1985, No. 26, p. 5. He held this position until 1932. In 1834 the church was partially destroyed during a fire. It was rebuilt in the years 1851-1852. Twice, in 1854 and 1868, the roofs and gables of the church were renovated.
 - 22 M. Walter, *Pruska sekularyzacja klasztorów w dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [in:] *Druga Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Wrocław 3-5 XI 1954. *Referaty i dyskusja*, Wrocław 1957, pp. 179-194; U. Bończuk-Dawidziuk, *Sprawozdanie z wstępnych prac nad wydaniem „Akt Büschinga”, „Hereditas Monasteriorum”* 2012, No. 1, pp. 432-433. Only two letters survived: Wrocław, 27 January 1811: a letter from Büsching to the parish priest Scholz in Sobótka-Górka concerning the manuscript documents of the monastery of the Canons Regular of St. Augustine; Sobótka-Górka, 3 February 1811: a letter from the parish priest Scholz concerning the monastery of the Canons Regular of St. Augustine in Sobótka-Górka.
 - 23 U. Bończuk-Dawidziuk, *Sprawozdanie z wstępnych prac nad wydaniem „Akt Büschinga”, „Hereditas Monasteriorum”* 2012, No. 1, pp. 432-433. List of contents of the “Büsching Act” from 1810-1812.
 - 24 The State Archive in Wrocław, file no: 82/172/0/3.5/5211; Acta commiss. betr. den Verkauf und die Übergabe der Probstei Gorkau zum ehemaligen Sandstift gehörig. I; 1812-1822. *Amtsblatt Breslau 1811-1816*, Kgl. Breslausche Regierung (ed.), Breslau 1811-1816.
 - 25 G. Roland, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, p. 169.
 - 26 This title was granted to him only from 20 February 1788; L. Zeidlitz, *Neues preussisches Adels-Lexicon, oder, Genealogische und diplomatische Nachrichten*, Leipzig 1837, Vol. 3, pp. 318-319. As the title belonged to all members of the family, it will be omitted in further references.
 - 27 The lineage, with roots dating back to the 14th century, mentioned for the first time in Brandenburg in 1342, was divided into two main lines in Silesia: Reute, Heinersdorf and Golschwitz and Golschwitz im Polkwitzischen. Its estates expanded considerably in the 16th-17th centuries, and its branches were further divided; *Neues preussisches Adels-Lexicon*, Vol. 3, Leipzig 1837, pp. 318-319.
 - 28 Lüttwitz, Hans Ernst, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1906, Vol. 52, pp. 135-137, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100172229.html#adbcontent> [accessed on: 11.03.2019].
 - 29 *Neuer Nekrolog der Deutschen*, Weimar 1838, Y. 15, Vol. 2, p. 782.
 - 30 List of projects in “Schlesischen Provinzialblätter”, *Nekrolog* 1851, Vol. 106, pp. 271-273; *Neue Nekrolog der Deutschen* 1836, Y. 14, Vol. 2, pp. 732-782.

- 32 D. Łukasiewicz, *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806-1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych IH PAN w Poznaniu” 2013, nr 2, s. 7-36.
- 33 Wcześniej mogiła była tylko miejscem pogrzebania ciała; nie dbano o nią i najczęściej w żaden sposób jej nie oznaczano.
- 34 Podczas prac znaleziono jednego, a parę lat potem w fundamentach budynku gospodarskiego drugiego kamiennego lwa.
- 35 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie [...] stanowisko Zamek, przedpole południowe*, mps, Sobótka-Górka 2008.
- 36 Leśna (nie ogrodowa) altana należy całkowicie do stylu parku leśnego.
- 37 Altanę wspomniano jeszcze w relacji z podróży podjętej w 1869 r. przez członków Schlesischen Forst-Verein; *Jahrbuch des Schelesien Forst-Vereins für 1869*, Breslau 1870, s. 64.
- 38 Nie mamy informacji, kim był twórca ogrodowej kompozycji.
- 39 H.E. von Lüttwitz, *Gegen die asiatische Cholera, mit besonderer Rücksicht für Schlesien*, [b.m.] 1831, s. 217-219.
- 40 *Neuer Nekrolog d. Deutschen*, Jahrg. 1834, t. 2, nr 263; *Biographie des königl. preuß. Staatsministers Frhrn. v. Schuckmann von Frhrn. v. Lüttwitz, Regierungspräsident a. D. in Gorkau*, Leipzig 1835.
- 41 *Schuckmann, Kaspar Friedrich von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1891, t. 32, s. 647-650, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz41667.html> [data dostępu: 11.03.2019].
- 42 Poeta wyjechał jak niepyszny. O romansie przypomniał dopiero po latach Ernst von Lüttwitz, pisząc biografię swego szwagra.
- 43 *Friedrich von Schuckmann*, „Wikipedia”, https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_von_Schuckmann [data dostępu: 11.03.2019]. Pierwszą żoną była Leopoldine Margarethe v. Röder, córka pruskiego generalmajora.
- 44 Najstarszy, Adolf von Lüttwitz, przejął Nasławice; najmłodszy, Ernst von Lüttwitz, musiał wybrać służbę państwową.
- 45 Browar w Górcie, na terenie posiadłości, wzmiankował J.G. Knie w 1840 r. Piwo typu bawarskiego sprzedawano w pobliskiej gospodzie oraz we Wrocławiu, w Gorkauer Keller. Z czasem piwo z Górki stało się na Śląsku powszechne; G. Roland, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, s. 416; *Der neueste Passagier und Tourist: Handbuch für Reisende durch Deutschland*, Berlin 1849, s. 9/67.
- 46 *Jahrbuch des Schlesischen Forstvereins: 1875*, Breslau 1876, s. 31. W 1874 r. Amtsbezir Gorkau obejmował: Gutsbezirk Gorkau-Rosalienthal – Rittersgutbesitzer baron von Lüttwitz, Gorkau oraz Gemeinde Strobel.
- 47 Browar Gorkau, na zboczu Ślęży, powstał w 1858 r.; od 1859 działał pod firmą „Gorkauer Societäts-Brauerei KG”. W latach 1864-1870 Wilhelm von Lüttwitz rozpoczął poszukiwania strategicznego inwestora. Carl von Kulmiz, w zamian za kontrolę nad firmą, zapewnił jej niezbędny kapitał. 14 grudnia 1886 postanowiono zmienić jej formę na spółkę akcyjną. W XX w. był to jeden z największych browarów na Śląsku. Dziś jest wstrząsającą, monumentalną ruiną, w którą obrócił się w ostatnich latach.
- 48 Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Jednostka aktowa: 82/172/0/3.5/5210, Verkauf und Übergabe des Gutes Gorkau II, 1822-1895; Jednostka aktowa: 82/172/0/4.15/4672, Königliches Katasteramt. Verhandlungen über die Vermessung und Einschätzung Gemarkung Gorkau, 1864-1866.
- 31 *Amtsblatt Reichenbach 1816-1820*, Reichenbach 1816-1820.
- 32 D. Łukasiewicz, *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806-1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych IH PAN w Poznaniu” 2013, No. 2, pp. 7-36.
- 33 Previously, the grave was only a burial place for the body; it was not taken care of and most often it was not marked in any way.
- 34 During the works a stone lion was found, and a few years later another one – in the foundations of the utility building.
- 35 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie ... stanowisko Zamek, przedpole południowe*, typescript, Sobótka-Górka 2008.
- 36 The forest (not garden) gazebo is a characteristic feature of a forest park.
- 37 The gazebo was mentioned in a report from a journey undertaken in 1869 by members of the Schlesischen Forst-Verein; *Jahrbuch des Schelesien Forst-Vereins für 1869*, Breslau 1870, p. 64.
- 38 We do not know who created the garden composition.
- 39 H.E. von Lüttwitz, *Gegen die asiatische Cholera, mit besonderer Rücksicht für Schlesien*, [s.l.] 1831, pp. 217-219.
- 40 *Neuer Nekrolog d. Deutschen*, Jahrg. 1834, Vol. 2, No. 263; *Biographie des königl. preuß. Staatsministers Frhrn. v. Schuckmann von Frhrn. v. Lüttwitz, Regierungspräsident a. D. in Gorkau*, Leipzig 1835.
- 41 *Schuckmann, Kaspar Friedrich von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1891, Vol. 32, pp. 647-650, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz41667.html> [accessed on: 11.03.2019].
- 42 The poet left with his tail between his legs. Ernst von Lüttwitz reminded about the romance years later, when he wrote a biography of his brother-in-law.
- 43 *Friedrich von Schuckmann*, „Wikipedia”, https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_von_Schuckmann [accessed on: 11.03.2019]. His first wife was Leopoldine Margarethe v. Röder, daughter of a Prussian Major General.
- 44 The eldest, Adolf von Lüttwitz, took over Nasławice; the youngest, Ernst von Lüttwitz, had to make do with civil service.
- 45 The Brewery in Górka, located on the estate, was mentioned by J.G. Knie in 1840. Beer of the Bavarian type was sold in a nearby inn and in Wrocław, in Gorkauer Keller. With time, beer from Górka became popular in Silesia; G. Roland, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, p. 416; *Der neueste Passagier und Tourist: Handbuch für Reisende durch Deutschland*, Berlin 1849, p. 9/67.
- 46 *Jahrbuch des Schlesischen Forstvereins: 1875*, Breslau 1876, p. 31. In 1874 Amtsbezir Gorkau included: Gutsbezirk Gorkau-Rosalienthal – Rittersgutbesitzer baron von Lüttwitz, Gorkau and Gemeinde Strobel.
- 47 The Gorkau brewery, situated on the slope of Ślęża, was founded in 1858; from 1859 it operated under the name “Gorkauer Societäts-Brauerei KG”. Between 1864 and 1870 Wilhelm von Lüttwitz began looking for a strategic investor. Carl von Kulmiz, in exchange for control over the company, provided it with the necessary capital. On 14 December 1886 it was decided to change its form into a joint-stock company. In the 20th century it was one of the largest breweries in Silesia. In recent years it has turned into a shocking, monumental ruin.
- 48 The State Archive in Wrocław: File no: 82/172/0/3.5/5210, Verkauf und Übergabe des Gutes Gorkau II, 1822-1895; File no: 82/172/0/4.15/4672, Königliches Katasteramt. Verhand-

- 49 „Ateneum” 1884, t. 4, s. 21-22.
- 50 Wilhelm Karl Rhenius (1854-1916), wrocławski architekt i teoretyk (autor m.in. *Eingelegte Holzornamente der Renaissance in Schlesien*, Berlin 1881). W 1872 r. współpracował z Carlem Schmidtem przy odbudowie Teatru Miejskiego we Wrocławiu, brał udział w tzw. Monatskonkurrenz, prezentując najczęściej drobny detal architektoniczny i elementy wystroju. Zmarł w Kaczorowie („Zentralblatt der Bauverwaltung” 1916, t. 36, s. 646).
- 51 Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Jednostka aktowa: 82/487/0/2/1054, Gorkau (Górka) Kr. Breslau (Wrocław) – Schloss, 1930-1940; Jednostka aktowa: 82/487/0/2/1055, Gorkau (Górka) Kr. Breslau (Wrocław) – Kath. Kirche, 1930-1940; Jednostka aktowa: 82/487/0/1/1014, Zobten-Gorkau (Górka k. Sobótki) Kr. Breslau (Wrocław) – Kath. Kirche, 1933-1935.
- 52 W. Lüttwitz, *Vater, Sohn und Enkel von Lüttwitz aus dem Hause Gorkau am Zobtenberg in Schlesien*, Zobten 1887.
- 53 Obiekt przebudowano na siedzibę Śląskiej Okręgowej Szkoły Niemieckiego Frontu Pracy (Deutsche Arbeitsfront – Gauschule Schlesien). Placówka miała łączyć narodowosocjalistyczną indoktrynację z wypoczynkiem na łonie natury. Kierowano do niej liderów organizacji związkowych z terenu Śląska. Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde: BArch NS 5-II/983 E G 41/1: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten (1939); BArch NS 5-II/984 E G 41/2: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten (1939); BArch NS 5-II/985 E G 41/3: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/986 E G 41/4: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/987 E G 41/5: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/988 E G 41/6-10: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-IV PLAN.
- 54 Heribert Ernst Julius Aurel Freiherr von Lüttwitz (1891-1971), architekt. Po wojnie mieszkał w Hamburgu, był członkiem Bund Deutscher Architekten. Syn Hinka i Army, mąż Gabrielle von Heintze-Weissenrode (ur. 1898).
- 55 Obszerna analiza zieleni cmentarnej, m.in. symboliki gatunków, znajduje się w pracy: R. Dębicz, *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012.
- 56 W niemieckiej tradycji utrwaliła się symbolika poszczególnych gatunków, m.in.: barwinek był symbolem nieśmiertelności i raj; bluszcz – zmartwychwstania, śmierci i życia wiecznego; bukszpan – zmartwychwstania, śmierci; chryzantema (kwiat żałobny od XIX w.) – śmierci, żałoby; cis (drzewo śmierci) – siły chroniącej przed złym duchem; cyprys (drzewo życia) – raj, sprawiedliwości; dąb – nieśmiertelności; goździk – mocy chroniącej przed zarazą; irys – odpuszczenia grzechów; jabłoń – grzechu pierworodnego; jałowiec (drzewo cmentarne) – siły chroniącej przed złymi mocami; konwalia – zbawienia; lilia – niewinności, śmierci; lipa (drzewo święte) – śmierci męczeńskiej, sądu; mak – snu, śmierci; narcyz – pokrewieństwa śmierci i snu; oset – bólu, cierpienia, pokonania grzechów; osika – smutku i żałoby; pinia – życia i płodności; piołun (kwiat śmierci) – bólu; róża – przemijania, miłości, śmierci; trawa – przemijania; wierzba – smutku, żałoby, śmierci i czystości; zawilec – przelanej krwi, choroby, śmierci. Zob.: R. Dębicz, *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012, s. 19-20.
- 57 Kopia projektu i wykaz pochowanych znajduje się w archiwum właściciela obiektu. Uprzejmie dziękuję p. Andrzejowi Krajewskiemu za udostępnienie. Zmarłych spisano w kolejności lat pochówków (kolejność w obrębie roku niepewna),
- lungen über die Vermessung und Einschätzung Gemarkung Gorkau, 1864-1866.
- 49 “Ateneum” 1884, Vol. 4, pp. 21-22.
- 50 Wilhelm Karl Rhenius (1854-1916), Wrocław architect and theoretician (author of e.g. *Eingelegte Holzornamente der Renaissance in Schlesien*, Berlin 1881). In 1872 he cooperated with Carl Schmidt in the reconstruction of the Municipal Theatre in Wrocław, he took part in the so-called Monatskonkurrenz, usually presenting small architectural details and elements of decoration. He died in Kaczorowo (“Zentralblatt der Bauverwaltung” 1916, Vol. 36, p. 646).
- 51 The State Archive in Wrocław: File no: 82/487/0/2/1054, Gorkau (Górka) Kr. Breslau (Wrocław) – Schloss, 1930-1940; File no: 82/487/0/2/1055, Gorkau (Górka) Kr. Breslau (Wrocław) – Kath. Kirche, 1930-1940; File no: 82/487/0/1/1014, Zobten-Gorkau (Górka k/Sobótki) Kr. Breslau (Wrocław) – Kath. Kirche, 1933-1935.
- 52 W. Lüttwitz, *Vater, Sohn und Enkel von Lüttwitz aus dem Hause Gorkau am Zobtenberg in Schlesien*, Zobten 1887.
- 53 The building was converted into the seat of the Silesian District School of the German Labour Front (Deutsche Arbeitsfront – Gauschule Schlesien). The facility was to combine National Socialist indoctrination with outdoor recreational activities. Leaders of trade unions from Silesia were directed there. Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde: BArch NS 5-II/983 E G 41/1: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten (1939); BArch NS 5-II/984 E G 41/2: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten (1939); BArch NS 5-II/985 E G 41/3: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/986 E G 41/4: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/987 E G 41/5: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-II/988 E G 41/6-10: Gorkau b. Zobten/Schles., Gauschule – Kaufangelegenheiten; BArch NS 5-IV PLAN.
- 54 Heribert Ernst Julius Aurel Freiherr von Lüttwitz (1891-1971), architect. After the war he lived in Hamburg and was a member of Bund Deutscher Architekten. Son of Hinko and Irma, husband of Gabrielle von Heintze-Weissenrode (b. 1898).
- 55 A comprehensive analysis of the cemetery greenery, including the symbolism of species, is included in the following paper: R. Dębicz, *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012.
- 56 In the German tradition, the symbolism of particular species became established, e.g.: periwinkle was a symbol of immortality and paradise; ivy – resurrection, death and eternal life; boxwood – resurrection, death; chrysanthemum (a funeral flower from the 19th century onwards) – death, mourning; yew (tree of death) – a force protecting against evil spirit; cypress (tree of life) – paradise, justice; oak – immortality; carnation – power protecting against plague; iris – forgiveness of sins; apple – original sin; juniper (cemetery tree) – a force protecting against evil powers; lily of the valley – salvation; lily – innocence, death; lime (holy tree) – martyr's death, judgement; poppy seed – sleep, death; narcissus – kinship between death and sleep; thistle – pain, suffering, overcoming sins; aspen – sorrow and mourning; stone pine – life and fertility; wormwood (death flower) – pain; rose – passing away, love, death; grass – passing away; willow – sadness, mourning, death and purity; windflower – shed blood, disease, death. Cf.: R. Dębicz, *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012, pp. 19-20.

- z drobnymi odstępstwami, których nie zmieniono. Numery porządkujące pokrewieństwo i koligacje zmarłych według numeracji listy pochówków. Pełne imiona i nazwiska podano przy tych, którzy spoczywając na innych cmentarzach.
- 58 Hans Wolf von Lüttwitz (27 XI 1732 Wallwitz – 6 IX 1793 Hartlieb; pochowany w Oltaschin), pełnił prestiżowe funkcje administracyjne. Właściciel dóbr: Wallwitz (Drwalewice; przed 1795 dobra kupił generał porucznik Carl Adolf August baron von Eben und Brunnen), Zecklau (Sokołów, pow. Nowa Sól), Furstenau (Książ Śląski), Kummernick (Komorniki) i Hartlieb; zob. *Allgemeine Deutsche Biographie* 1906, t. 52, s. 135-137; <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100172229.html#adbcontent> [data dostępu: 1.04.2019].
- 59 Hansa Wolfa von Lüttwitza oznaczono numerem o, aby łatwiej podać prawidłowe powiązania rodzinne między pochowanymi.
- 60 Nekrolog w „Bayreuther Zeitung” 1817, nr 154, s. 622.
- 61 Główne prace to: *Gedanken über Entstehung und Ausbildung eines Messias* (Nürnberg 1787), *Grundriss der Staatserziehungswissenschaft* (Weissenfels 1797), *Lehrbuch der Religion* (wyd. 4 Nürnberg 1819), *Das allgemeine kanonische Recht der protestantischen Kirche in Deutschland* (Tübingen 1825).
- 62 Stephani, Heinrich, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1893, t. 36, s. 90-93, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz26798.html#adbcontent> [data dostępu: 11.03.2019].
- 63 Adolf i Luisa mieli też córkę Idę Freiin von Lüttwitz (ur. 11 III 1849 Naselwitz), po mężu Frolich (?), w 1871 wymienioną wśród dam dworu bawarskiego, zob. *Königlich-bayerischer adeliger Damen-Kalender* 1877, s. 107; ostatnia odnaleziona o niej wzmianka to informacja, że w 1911 mieszkała w Berlinie-Schöneberg.
- 64 *Amts-Blatt der Regierung in Breslau*, 1834.
- 65 Henrietta Eleonora Augusta (5 VIII 1769 Mittelsteine – 17 IV 1799 Bayreuth); Henrietta wyszła za von Schuckmanna 25 IV 1791; w 1796 urodziła córkę Marianne. Nie była szczęśliwa; w listach skarżyła się na melancholię i „intelektualną śmierć”. Zmarła w wieku niespełna 30 lat; zob. *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1861*, s. 456.
- 66 Zsekularyzowana wieś należąca wcześniej do opactwa św. Wincentego we Wrocławiu.
- 67 *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1861*, s. 456.
- 68 G.L. Richter, *Allgemeines biographisches Lexikon alter und neuer geistlicher Liederdichter*, Leipzig 1804, s. 428.
- 69 Za czasów von Lüttwitza był tu pałac i folwarki (jeden we wsi i jeden zewnętrzny), 294 mieszkańców, 1 browar, 6 warsztatów rzemieślniczych, 2 sklepy i hodowla merynosów.
- 70 Na polu bitwy stoi kamienny pomnik ku czci poległych; jest wśród nich także nazwisko von Lüttwitza.
- 71 *Jahrbuch des Schlesischen Forst-Vereins für 1871*, Breslau 1872, s. 457.
- 72 W latach 20. i 30. jej aktywność osłabła. W III Rzeszy jej majątek przejęła Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV), Narodowosocjalistyczna Ludowa Opieka Społeczna, podporządkowana partii nazistowskiej, sprawująca funkcję powszechnej opieki społecznej. Tzw. stara willa była schronieniem m.in. dla dzieci wysyłanych z bombardowanych miast na wieś (tzw. Kinderlandverschickung). Opiekę nad uchodźcami roztoczył personel zorganizowanego w latach 30. (w dawnym ośrodku wypoczynkowym) Sanatorium als Mütter-Erholungsheim der NSV w Sulistrowiczkach (1937-1945 Silingstal). Trafili tu m.in. cywile ewakuowani z Wrocławia.
- 57 A copy of the project and the list of buried people can be found in the archive of the owner of the site. I would like to thank Mr. Andrzej Krajewski for making it available to me. The deceased were listed in the order they were buried (the order within the year is uncertain), with minor deviations that have not been changed. The numbers ordering the relationship and kinship of the deceased according to the numbering of the burial list. Full names and surnames are given next to those who were buried in other cemeteries.
- 58 Hans Wolf von Lüttwitz (27.11.1732 Wallwitz – 6.09.1793 Hartlieb; buried in Oltaschin), held prestigious administrative positions. Owner of the estates: Wallwitz (Drwalewice; before 1795 the estate was bought by Lieutenant General Carl Adolf August Baron von Eben und Brunnen), Zecklau (Sokołów, Nowa Sól District), Furstenau (Książ Śląski), Kummernick (Komorniki) and Hartlieb; cf.: the *Allgemeine Deutsche Biographie* 1906, Vol. 52, pp. 135-137; <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100172229.html#adbcontent> [accessed on: 1.04.2019].
- 59 Hans Wolf von Lüttwitz is marked with o in order to make it easier to provide correct family ties between the buried.
- 60 Obituary in “Bayreuther Zeitung” 1817, No. 154, p. 622.
- 61 His main works include: *Gedanken über Entstehung und Ausbildung eines Messias* (Nürnberg 1787), *Grundriss der Staatserziehungswissenschaft* (Weissenfels 1797), *Lehrbuch der Religion* (4th ed. Nürnberg 1819), *Das allgemeine kanonische Recht der protestantischen Kirche in Deutschland* (Tübingen 1825).
- 62 Stephani, Heinrich, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1893, Vol. 36, pp. 90-93, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz26798.html#adbcontent> [accessed on: 11.03.2019].
- 63 Adolf and Louise also had a daughter, Ida Freiin von Lüttwitz (born 11.03.1849 Naselwitz), married to Frolich (?), in 1871 listed among the ladies of the Bavarian court, cf.: *Königlich-bayerischer adeliger Damen-Kalender* 1877, p. 107; the last reference to her was that in 1911 she lived in Berlin-Schöneberg.
- 64 *Amts-Blatt der Regierung in Breslau*, 1834.
- 65 Henrietta Eleonora Augusta (5.08.1769 Mittelsteine – 17.04.1799 Bayreuth); Henrietta married von Schuckmann on 25 April 1791; in 1796 she gave birth to a daughter, Marianne. She was not happy; in her letters she complained about melancholy and “intellectual death”. She died before her 30th birthday; cf. *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1861*, p. 456.
- 66 A secularized village formerly belonging to St. Vincent’s Abbey in Wrocław.
- 67 *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1861*, p. 456.
- 68 G.L. Richter, *Allgemeines biographisches Lexikon alter und neuer geistlicher Liederdichter*, Leipzig 1804, p. 428.
- 69 In the days of von Lüttwitz there was a palace and manor house (one in the village and one outside), 294 inhabitants, 1 brewery, 6 craft workshops, 2 shops and a merino farm.
- 70 On the battlefield there is a stone monument commemorating the fallen, including the name of von Lüttwitz.
- 71 *Jahrbuch des Schlesischen Forst-Vereins für 1871*, Breslau 1872, p. 457.
- 72 In the 1920s and 1930s, the foundation’s activity weakened. In the Third Reich, its assets were taken over by the Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV), the National Socialist People’s Social Welfare, subordinate to the Nazi party, and performing the function of a universal social welfare body. The so-called “old villa” became a shelter, e.g. for chil-

- Starej willi dodano budynki towarzyszące: dom oficjalistów, później willę dyrektora szkoły (ul. Zamkowa 13c) i oficynę gospodarczą. Po 1945 budynek przeznaczono przejściowo na dom rekolekcyjny. Zob. też: *Ewidencja parku w Sobótce-Górcie*, Wrocław 1992, mps; S. Prądyński, H. Wrabec, J. Typilska, *Ewidencja zabytkowych parków województwa wrocławskiego*, Wrocław 1985.
- 73** Koligacji nie udało się ustalić. Być może idzie o imię „domowe”, odmienne od formalnego.
- 74** Była zapaloną tenisistką; startowała w turniejach w Europie i Stanach Zjednoczonych.
- 75** *Hinko von Lüttwitz*, „Wikipedia”, https://de.wikipedia.org/wiki/Hinko_von_L%C3%BCttwitz [data dostępu: 12.04.2019]; H. Arnold, *Stammliste der Offiziere des 6. Thüringischen Infanterie-Regiments Nr 95 nebst Stammtruppenteilen, vom 18. Februar 1807 ab*, Gotha 1900, s. 261; M. von Koenig, *Die Chefs und Offiziere des 2. Schlesischen Infanterie-Regiments, jetzigen Grenadier-Regiments König Friedrich III (2. Schles.)*, nr 11, 1808-1908, Breslau 1908, s. 214-215.
- 76** Pierwsza żona: Elsa-Freda Charlotte Gräfin von Einsiedel (1895-1960); ślub w 1914, rozwód w 1921.
- 77** W 1921 ożenił się ponownie z Adelheid (1869-1956), córką Johanna Freiherra Sardagna von Meanberg und Hohenstein oraz Army von Dorner.
- 78** *Walther von Lüttwitz*, „Wikipedia”, https://pl.wikipedia.org/wiki/Walther_von_L%C3%BCttwitz [data dostępu: 11.03.2019].
- 79** Część płyt nagrobnych lub ich fragmenty odnaleziono współcześnie przy pracach porządkowych w parku.
- 80** Dziś nie istnieją.
- 81** Zamiana pomieścieckich cmentarzy np. w tereny parkowe trwała do lat 80. XX w. Przykładem sama Sobótka, gdzie ewangelicką nekropolię przy ul. Mickiewicza przekształcono w park. Na polecenie władz miasta wywieziono nagrobki, wyburzono kaplicę i dawny mur od ul. Mickiewicza, łącznie z bramą. Przez cmentarz wytyczono szeroką aleję, wyrównano pozostałości po mogiłach, wstawiono ławki. Zob. *Dzieje Sobótki*, Sobótka 1999, s. 98. Inny zdewastowany cmentarz znajduje się przy ul. Leśnej (na wysokości ul. Augustianów 14 i 16, na wzniesieniu). Kolejny przy ul. Zamkowej w Górcie, na styku z gospodarstwem ogrodniczym. Ocalał nagrobek Maxa Herbiga z 1881 r. oraz fragmenty ogrodzenia.
- 82** Ustawa z 31 stycznia 1959 o cmentarzach i chowaniu zmarłych z późniejszymi zmianami: Dz.U. z 1959 r. nr 11, poz. 62 – tekst pierwotny; Dz.U. z 1972 r. nr 47, poz. 298 – tekst jednolity; Dz.U. z 2000 r. nr 23, poz. 295 – tekst jednolity.
- 83** Pamiątki te mogą być przeniesione w odpowiednie miejsce za zezwoleniem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Jeżeli cmentarz lub jego część są wpisane do rejestru zabytków, użycie terenu na inny cel wymaga zgody Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- 84** Niezależnie od innych ograniczeń przewidzianych w ustawie, zabronione jest też użycie do ponownego pochowania grobów mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, albo zdarzenia, z którymi mają związek) bądź wartość artystyczną (art. 7). Naruszenie powyższych norm stanowi wykroczenie przewidziane w ustawie. Odpowiedzialność karna za to wykroczenie wchodzi w grę, jeżeli sprawcy można przypisać winę umyślną. Zob. W. Daszkiewicz, *Karnoprawna ochrona nekropolii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, R. 51, z. 1, s. 70.
- dren send from bombarded cities to the countryside (the so-called Kinderlandverschickung). The care of refugees was provided by the staff of the Sanatorium als Mütter-Erholungsheim der NSV in Sulistrowiczki (1937-1945 Silingstal), which was organized in the 1930s in the former holiday resort. Among others civilians evacuated from Wrocław came there. The old villa was surrounded with other buildings: the administrator's house, later the school principal's villa (13c Zamkowa Street) and the utility outhouse. After 1945, the building was temporarily used as a retreat house. Also see: *Ewidencja parku w Sobótce-Górcie*, Wrocław 1992, typescript; S. Prądyński, H. Wrabec, J. Typilska, *Ewidencja zabytkowych parków województwa wrocławskiego*, Wrocław 1985.
- 73** The kinship was never established. Perhaps it is the “home” name, different from the formal name.
- 74** She was a keen tennis player; she competed in tournaments in Europe and the United States.
- 75** *Hinko von Lüttwitz*, “Wikipedia”, https://de.wikipedia.org/wiki/Hinko_von_L%C3%BCttwitz [accessed on: 12.04.2019]; H. Arnold, *Stammliste der Offiziere des 6. Thüringischen Infanterie-Regiments Nr 95 nebst Stammtruppenteilen, vom 18. Februar 1807 ab*, Gotha 1900, S. 261; M. von Koenig: *Die Chefs und Offiziere des 2. Schlesischen Infanterie-Regiments, jetzigen Grenadier-Regiments König Friedrich III (2. Schles.)*, No. 11, 1808-1908, Breslau 1908, pp. 214-215.
- 76** First wife: Elsa-Freda Charlotte Gräfin von Einsiedel (1895-1960); they got married in 1914, divorced in 1921.
- 77** In 1921 he got married again, to Adelheid (1869-1956), daughter of Johann Freiherr Sardagn von Meanberg und Hohenstein and Irma von Dorner.
- 78** *Walther von Lüttwitz*, “Wikipedia”, https://pl.wikipedia.org/wiki/Walther_von_L%C3%BCttwitz [accessed on: 11.03.2019].
- 79** Some of the tombstones or their fragments were found during cleaning works in the park.
- 80** Today they do not exist.
- 81** The transformation of former German cemeteries e.g. into parks lasted until the 1980s. For example Sobótka itself, where the Evangelical necropolis on Mickiewicza Street was transformed into a park. At the request of the city authorities, the tombstones were taken away, the chapel and the former wall from Mickiewicza Street, including the gate, were demolished. A wide avenue was marked out through the cemetery, the remains of graves were levelled out, and benches were inserted. Cf. *Dzieje Sobótki*, Sobótka 1999, p. 98. Another devastated cemetery is located on Leśna Street (opposite 14 and 16 Augustianów Street, on a hill). Another one is on Zamkowa Street in Górcie, at the junction with a gardening farm. The tombstone of Max Herbig from 1881 and fragments of the fence have survived.
- 82** The Act of 31 January 1959 on Cemeteries and Burying the Dead as further amended: Journal of Laws 1959 No. 11, item 62 – original text; Journal of Laws 1972 No. 47, item 298 – uniform text; Journal of Laws 2000 No. 23, item 295 – uniform text.
- 83** These memorabilia may be transferred to an appropriate place with the permission of the Regional Monuments Inspector. If the cemetery or its part is entered into the register of monuments, the use of the area for other purposes requires the consent of the Minister of Culture and National Heritage.
- 84** Irrespective of other limitations provided for in the Act, it is also forbidden to use graves of historical value (due to their

- 85 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie [...] stanowisko Zamek, przedpole południowe*, mps, Sobótka-Górka 2008.
- 86 Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej prowadzone przez Bibliotekę Publiczną w Sobótce.
- 87 Wśród wydobytych fragmentów znaleziono m.in. płyty: Roberta Gühmanna (krewnego słynnego kolekcjonera i wydawcy kart pocztowych o Sobótce), Karla Brauckmanna – kapelmistrza, Oskara Kraetziga – skarbnika miejskiego, nagrobki członków rodziny Lüttwitzów, nagrobki Heinricha i Marthy Fidel – właścicieli kuźni stojącej niegdyś przy domu Pod Słońcem.
- 88 Zmiana studium przyjęta uchwałą nr XXVII/274/12 z 30 listopada 2012.
- 89 *Tablica na starym cmentarzu ewangelickim*, „EMka.news”, 7 maja 2012, <http://www.emka.news/wiadomosc/9187,tablica-na-starym-cmentarzu-ewangelickim>; P. Osadnik, *Cmentarz ewangelicki w Mikołowie. Wolontariusze ratują go przed zapomnieniem*, „Naszemiasto.pl Mikołów”, 1 listopada 2018, <http://mikolow.naszemiasto.pl/arttykul/cmentarz-ewangelicki-w-mikolowie-zdjecia-wolontariusze,4864390,artgal,t,id,tm.html> [data dostępu: 11.04.2019].
- 90 B. Paulus, *Kupiły zrujnowany cmentarz, by go uratować*. „To dziedzictwo, o które musimy zadbać”, „RMF24”, 1 listopada 2017, <https://www.rmf24.pl/fakty/news-kupily-zrujnowany-cmentarz-by-go-uratowac-to-dziedzictwo-o-k,nId,2459837> [data dostępu: 11.04.2019].
- 91 M. Nogaj, *Burmistrz kazał posprzątać po Niemcach*, „Gazeta Wyborcza”, 5 września 2013.
- 92 Tamże.
- 93 *Balice k. Torzymia – tam na miejscu cmentarza urządzono plac zabaw!*, „Polskie-Cmentarze.pl”, 14 lipca 2010, <http://www.polskie-cmentarze.pl/pl/Warto-poczytac/Z-prasy/Bielice-k-Torzymia-tam-na-miejsku-cmentarza-uradzono-plac-zabaw> [data dostępu: 11.04.2019].
- 94 D. Koźlenko, *Na cmentarzu zbudujemy domy*, „Newsweek Polska”, 14 czerwca 2011, <https://www.newsweek.pl/polska/dom-na-cmentarzu/s7q7h1c> [data dostępu: 11.04.2019].
- 95 R.S., *Jelenia Góra: Budują Biedronkę na starym cmentarzu*, „Naszemiasto.pl Jelenia Góra”, 8 marca 2012, <http://jeleniagora.naszemiasto.pl/arttykul/jelenia-gora-buduja-biedronke-na-starym-cmentarzu,1312853,art,t,id,tm.html> [data dostępu: 11.04.2019].
- 96 E. Litwiniuk, *Wandale zniszczyli ewangelicki cmentarz w Wicku koło Lęborka*, „Dziennik Bałtycki”, 11 marca 2015, <https://dziennikbaltycki.pl/wandale-zniszczyli-ewangelicki-cmentarz-w-wicku-kolo-leborka-zdjecia/ar/3780349#aktualnosci> [data dostępu: 11.04.2019].
- 97 K. Strauchmann, *Porządki na cmentarzu w Szybowicach sprawdzi policja*, „nto.pl”, 20 października 2015, <https://nto.pl/porzadki-na-cmentarzu-w-szybowicach-sprawdzi-policja/ar/9001228> [data dostępu: 11.04.2019].
- 98 *Zniszczyli groby w Wólczy Wielkiej*, „GP24.pl”, 4 lipca 2016, <https://gp24.pl/tag/zniszczono-cmentarz-w-wolczy-wielkiej> [data dostępu: 11.04.2019].
- 99 P. Woś/mro, *Zniszczone XVIII-wieczne nagrobki niemieckich rodzin szlacheckich w Słupsku*, „Radio Gdańsk”, 24 grudnia 2016, <https://radiogdansk.pl/wiadomosci/item/54416-zniszczone-xviii-wieczne-nagrobki-niemieckich-rodzin-szlacheckich-w-slupsku> [data dostępu: 11.04.2019].
- 100 A. Łuczowska, *To dzieci zniszczyły 130 nagrobków z dawnego niemieckiego cmentarza*, „RMF 24”, 10 kwietnia 2017, <https://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-to-dzieci-past-or-the-persons-who-are-buried-in-them,-or-events-with-which-they-are-connected-or-artistic-value-Article-7-for-reburial-Violation-of-the-above-norms-constitutes-an-offence-provided-for-in-the-Act-Criminal-liability-for-such-an-offence-shall-apply-if-the-offender-is-guilty-of-wilful-misconduct-Cf.-W.-Daszkiewicz,-Karnoprawna-ochrona-nekropolii,-Ruch-Prawniczy,-Ekonomiczny-i-Socjologiczny-1989,-Y.-51,-coll.-1,-p.-70>.
- 85 C. Hadamik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie ... stanowisko Zamek, przedpole południowe*, typescript, Sobótka-Górka 2008.
- 86 Digital Archive of Local Tradition maintained by the Public Library in Sobótka.
- 87 Among the extracted fragments there were e.g. the tombstones of: Robert Gühmann (relative of the famous collector and publisher of postcards of Sobótka), Karl Brauckmann – Kapellmeister, Oskar Kraetzig – City Treasurer, tombstones of the Lüttwitz family members, tombstones of Heinrich and Martha Fidel – owners of the forge that once stood at the house “Under the Sun”.
- 88 Change of the study adopted by the resolution no. XXVII/274/12 of 30 November 2012.
- 89 *Tablica na starym cmentarzu ewangelickim*, „EMka.news”, 7 May 2012, <http://www.emka.news/wiadomosc/9187,tablica-na-starym-cmentarzu-ewangelickim>; P. Osadnik, *Cmentarz ewangelicki w Mikołowie. Wolontariusze ratują go przed zapomnieniem*, „Naszemiasto.pl Mikołów”, 1 November 2018, <http://mikolow.naszemiasto.pl/arttykul/cmentarz-ewangelicki-w-mikolowie-zdjecia-wolontariusze,4864390,artgal,t,id,tm.html> [accessed on: 11.04.2019].
- 90 B. Paulus, *Kupiły zrujnowany cmentarz, by go uratować*. „To dziedzictwo, o które musimy zadbać”, „RMF 24”, 1 November 2017, <https://www.rmf24.pl/fakty/news-kupily-zrujnowany-cmentarz-by-go-uratowac-to-dziedzictwo-o-k,nId,2459837> [accessed on: 11.04.2019].
- 91 M. Nogaj, *Burmistrz kazał posprzątać po Niemcach*, „Gazeta Wyborcza”, 5 September 2013.
- 92 Ibid.
- 93 *Balice k. Torzymia – tam na miejscu cmentarza urządzono plac zabaw!*, „Polskie-Cmentarze.pl”, 14 July 2010, <http://www.polskie-cmentarze.pl/pl/Warto-poczytac/Z-prasy/Bielice-k-Torzymia-tam-na-miejsku-cmentarza-uradzono-plac-zabaw> [accessed on: 11.04.2019].
- 94 D. Koźlenko, *Na cmentarzu zbudujemy domy*, „Newsweek Polska”, 14 June 2011, <https://www.newsweek.pl/polska/dom-na-cmentarzu/s7q7h1c> [accessed on: 11.04.2019].
- 95 R.S., *Jelenia Góra: Budują Biedronkę na starym cmentarzu*, „Naszemiasto.pl Jelenia Góra”, 8 March 2012, <http://jeleniagora.naszemiasto.pl/arttykul/jelenia-gora-buduja-biedronke-na-starym-cmentarzu,1312853,art,t,id,tm.html> [accessed on: 11.04.2019].
- 96 E. Litwiniuk, *Wandale zniszczyli ewangelicki cmentarz w Wicku koło Lęborka*, „Dziennik Bałtycki”, 11 March 2015, <https://dziennikbaltycki.pl/wandale-zniszczyli-ewangelicki-cmentarz-w-wicku-kolo-leborka-zdjecia/ar/3780349#aktualnosci> [accessed on: 11.04.2019].
- 97 K. Strauchmann, *Porządki na cmentarzu w Szybowicach sprawdzi policja*, „nto.pl”, 20 October 2015, <https://nto.pl/porzadki-na-cmentarzu-w-szybowicach-sprawdzi-policja/ar/9001228> [accessed on: 11.04.2019].
- 98 *Zniszczyli groby w Wólczy Wielkiej*, „GP24.pl”, 4 July 2016, <https://gp24.pl/tag/zniszczono-cmentarz-w-wolczy-wielkiej> [accessed on: 11.04.2019].

- zniszczyły-130-nagrobkow-z-dawnego-niemieckiego-cm,nId,2380522 [data dostępu: 11.04.2019].
- 101 Zdeprawiali cmentarz w Kozielicach. „Leżało luźno więc wyrównaliśmy teren”, „Kamienskie.info”, 7 listopada 2018, <https://kamienskie.info/zdeprawiali-cmentarz-w-kozielicach-lezalo-luzno-wiec-wyrownalismy-teren/> [data dostępu: 11.04.2019].
- 102 Powiększali cmentarz katolicki i zniszczyli ewangelicki, „TVN24”, 18 marca 2019, <https://www.tvn24.pl/katowice,51/mykanow-powiekszali-cmentarz-katolicki-i-zniszczyli-ewangelicki,919387.html> [data dostępu: 11.04.2019].
- 103 Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, s. 113-114.
- 104 Z. Mazur, *Dziedzictwo wyłączone, podzielone wspólne*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, s. 813-850; A. Michałowski, *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [w:] *Sztuka cmentarna. Międzynarodowe sympozjum – październik 1993 – dokumenty*, Wrocław 1995.
- 105 Wzorów nie brakuje: *Cmentarze ewangelickie województwa lubuskiego. Powiat żagański*, t. 2, z. 1, Zielona Góra 2016; R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, t. 1: *Powiat zielonogórski – gminy Babimost i Bojadła*, Zielona Góra 2012.
- 99 P. Woś/mro, *Zniszczone XVIII-wieczne nagrobki niemieckich rodzin szlacheckich w Słupsku*, „Radio Gdańsk”, 24 December 2016, <https://radiogdansk.pl/wiadomosci/item/54416-zniszczone-xviii-wieczne-nagrobki-niemieckich-rodzin-szlacheckich-w-slupsku> [accessed on: 11.04.2019].
- 100 A. Łuczowska, *To dzieci zniszczyły 130 nagrobków z dawnego niemieckiego cmentarza*, „RMF 24”, 10 April 2017, <https://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-to-dzieci-zniszczyly-130-nagrobkow-z-dawnego-niemieckiego-cm,nId,2380522> [accessed on: 11.04.2019].
- 101 Zdeprawiali cmentarz w Kozielicach. „Leżało luźno więc wyrównaliśmy teren”, „Kamienskie.info”, 7 November 2018, <https://kamienskie.info/zdeprawiali-cmentarz-w-kozielicach-lezalo-luzno-wiec-wyrownalismy-teren/> [accessed on: 11.04.2019].
- 102 Powiększali cmentarz katolicki i zniszczyli ewangelicki, „TVN24”, 18 March 2019, <https://www.tvn24.pl/katowice,51/mykanow-powiekszali-cmentarz-katolicki-i-zniszczyli-ewangelicki,919387.html> [accessed on: 11.04.2019].
- 103 National Heritage Board of Poland, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, pp. 113-114.
- 104 Z. Mazur, *Dziedzictwo wyłączone, podzielone wspólne*, [in:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000, pp. 813-850; A. Michałowski, *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [in:] *Sztuka cmentarna. Międzynarodowe sympozjum – październik 1993 – dokumenty*, Wrocław 1995.
- 105 There is no shortage of examples: *Cmentarze ewangelickie województwa lubuskiego. Powiat żagański*, Vol. 2, coll. 1, Zielona Góra 2016; R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, Vol. 1: *Powiat zielonogórski – gminy Babimost i Bojadła*, Zielona Góra 2012.

Bibliografia / Bibliography

- Allgemeine Deutsche Biographie* 1906, t. 52, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100172229.html#adbcontent> [data dostępu: 11.03.2019].
- Amtsblatt Reichenbach 1816-1820*, Reichenbach 1816-1820.
- Biographie des königl. preuß. Staatsministers Frhrn. v. Schuckmann von Frhrn. v. Lüttwitz, Regierungspräsident a. D. in Gorkau*, Leipzig 1835.
- Bończuk-Dawidziuk U., *Sprawozdanie z wstępnych prac nad wydaniem „Akt Bűschinga”*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, nr 1.
- Brencz A., *Niemieckie wiejskie cmentarze jako element krajobrazu kulturowego Środkowego Nadodrza*, [w:] Mazur Z. (red.), *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000.
- Bylina S., *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002.
- Bylina S., *Problem tzw. reliktywów pogaństwa w polskich kościelnych źródłach normatywnych XIV-XV wieku*, [w:] Bracha K., Hada-mik Cz. (red.), *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Warszawa 2010.
- Chylińska D., *Trudne dziedzictwo – cmentarze pomieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura Krajobrazu” 2007, nr 1.
- Daszkiewicz W., *Karnoprawna ochrona nekropolii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, R. 51, z. 1.
- Dębicz R., *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012.
- Degen K., *Die Bau- und Kunstdankmalen des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965.
- Ewidencja parku w Sobótce-Górcie*, mps, Wrocław 1992.
- Fabisiak W., Żerelik R. (red.), *Dzieje Sobótki*, Sobótka 1999.
- Fechner J., *Elysiae silvae*, Breslau 1686.
- Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1861*.

- Górski A. (red.), *Cmentarze ewangeliczne województwa lubuskiego. Powiat żagański*, t. 2, z. 1, Zielona Góra 2016.
- Hadamik C., *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych w Sobótce-Górcie [...] stanowisko Zamek, przedpole południowe*, mps, Sobótka-Górka 2008.
- Jahrbuch des Schelesien Forst-Vereins für 1869*, Breslau 1870.
- Jahrbuch des Schlesischen Forst-Vereins für 1871*, Breslau 1872.
- Jahrbuch des Schlesischen Forstvereins: 1875*, Breslau 1876.
- Jankowska-Nagórka A., „Deteutonizacja” Dolnego Śląska w latach 1945-1949 jako przykład polityki władz Polski Ludowej wymierzonej przeciwko Niemczyźnie, Kraków 2017, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/3009> [data dostępu: 12.04.2019].
- Kalinowski A., *Cmentarze: ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym XX w.*, Pelplin 2001.
- Königlich-bayerischer adeliger Damen-Kalender*, [b.m.] 1877.
- Kufel R., *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego*, t. 1: Powiat zielonogórski – gminy Babi-most i Bojadła, Zielona Góra 2012.
- Linke O., *Friedrich Theodor von Merckel im Dienste für Vaterland*, cz. 2: Bis Januar 1813, „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte”, nr 10, Breslau 1910.
- Łukasiewicz D., *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806-1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych IH PAN w Poznaniu” 2013, nr 2.
- Lüttwitz H.E., *Gegen die asiatische Cholera, mit besonderer Rücksicht für Schlesien*, [b.m.] 1831.
- Lüttwitz W., *Vater, Sohn und Enkel von Lüttwitz aus dem Hause Gorkau am Zobtenberg in Schlesien*, Zobten 1887.
- Marschall W., *Schlesisches Klosterbuch. Gorkau. Augustiner-Chorherren-Abtei*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” 1985, nr 26, s. 5.
- Mazur Z., *Dziedzictwo wyłączone, podzielone wspólne*, [w:] Mazur Z. (red.), *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000.
- Michałowski A., *Ochrona cmentarzy w Polsce*, [w:] Czerner O., Juszkiewicz I. (red.), *Sztuka cmentarna. Międzynarodowe sympozjum – październik 1993 – dokumenty*, Wrocław 1995.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, red. M. Rozbicka, Warszawa 2017.
- Neuer Nekrolog der Deutschen*, R. 15, t. 2, Weimar 1838.
- Neues preussisches Adels-Lexicon*, t. 3, Leipzig 1837.
- Nogaj M., *Burmistrz kazał posprzątać po Niemcach*, „Gazeta Wyborcza”, 5 września 2013.
- Prądyński S., Wrabec H., Typilska J., *Ewidencja zabytkowych parków województwa wrocławskiego*, Wrocław 1985.
- Rhenius W.K., *Eingelegte Holzornamente der Renaissance in Schlesien*, Berlin 1881.
- Richter G.L., *Allgemeines biographisches Lexikon alter und neuer geistlicher Liederdichter*, Leipzig 1804.
- Roland G., *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840.
- Rutkowska M., *Elementy polityki wobec niemieckiej spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich (1945–1950)*, [w:] Mazur Z. (red.), *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 2000.
- Schlesische Instantien-Notiz oder das jetzt lebende Schlesien des 1753 Jahers...*, Breslau 1753.
- Semkowicz W., *Góra Sobótka i jej zabytki Polskie*, Poznań-Wrocław 1949.
- Sienkiewicz W. (red.), *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008.
- Stachowiak A., *Niemieckie cmentarze na Ziemiach Zachodnich jako miejsca niepamięci*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 2015, t. 43, z. 2.
- Stala K., *Palatium możnowładcy Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowli romańskiej w Sobótce-Górcie na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, nr 27.
- Stephani, Heinrich, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 1893, t. 36, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz26798.html#adbcontent> [data dostępu: 11.03.2019].
- Straubel R., *Biographisches Handbuch der Preussischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, München 2009.
- Tomala M., *Patrząc na Niemcy*, Warszawa 1997.
- Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, II. Die Landkreise des Reg. Bezirks Breslau*, Breslau 1889.
- Walter M., *Pruska sekularyzacja klasztorów w dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] *Druaga Konferencja Naukowa Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Wrocław 3-5 XI 1954. *Referaty i dyskusja*, Wrocław 1957.
- Zeidlitz L., *Neues preussisches Adels-Lexicon, oder, Genealogische und diplomatische Nachrichten*, t. 3, Leipzig 1837.